

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1392>

Volume 6 Issue 5, p. 755-790, May 2013

İKBAL'İN MODERNLİK PARADOKSU*

IQBAL'S PARADOX OF MODERNITY

Doç. Dr. Abdüllatif TÜZER

Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

Sistemik Felsefe ve Mantık Anabilim Dalı

Abstract

Muhammed Iqbal is the most leading and eminent Muslim intellectual, thinker, poet and politician of twentieth century. We find his prominence, with regard to especially his intellectual character, in his major project: Reconstruction and Modernisation of Islam. Though Islam is potentially capable of constructing a great civilization, Muslims in modern era are miserable and on the brink of collapse and grave. Iqbal's ideal, however, is construction of a great and majestic civilization of union as Islamically oriented and identified. He finds the West as inadequate to generate the union of humankind. Because the western individual is self-centered, self-interested, profane and unfriendly to spiritual virtues and values. The West, therefore, has led human being into a spiritual ve moral decline. Muslim self has been exceedingly weakened due to its failure of properly understanding Islam and inability of fully and completely making use of possibilities Islam has. So Iqbal sets out to establish a powerful civilization of union with a view to fortifying the selves which are supposed to be the constitutives of the union. It depends on, before all else, giving up the imitation of the West, importing of the principles, values and methods which rendered the West powerful and showing the fact that they are essentially Islamic and from Islam in their

---

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

sources. According to Iqbal, the Koran has encouraged Muslims to use scientific method and make scientific researches and empowered them to determine and shape the future of the world through equipping them with freedom and creative power. Especiall Whitehead and Nietzsche alongside many Western thinkers has exercised great influence on Iqbal in his project of creating strong Islamic selves. Aiming at reconstruction and modernisation of Islam, Iqbal, on the one hand, highlights rationality based on philosophy and science, gives weight to rational principles and values and thus makes Islam rational and on the other hand, attempts to establish a new and powerful civilization by reconciling reason with spiritual and inner values. It is a harmonious union of reason and heart and also the key of a powerful civilization. But Iqbal's project of synthesizing reason and heart is full of contradiction and paradox. The object of the article is to analyze the contradictory and paradoxical statements which are contained in his project of reconstruction and modernisation of Islam.

Key Concepts: Muhammed Iqbal, Islamic Modernism, Secularism, Self, Mysticism, Whitehead, Nietzsche

Öz

Muhammed İqbal 20. Yüzyılın en önemli Müslüman aydın, düşünür, şair ve politikacılarından birisidir. Özellikle entelektüel yönüyle önemini onun iki esaslı projesinde görürüz: İslam'ı ve müslümanları ihya etmek ve İslamı modernleştirmek. İslam büyük bir medeniyet yaratmaya muktedir potansiyele sahip olmakla birlikte modern çağın müslümanları ve müslüman topluluklarının hali içler acısıdır ve tam bir çöküntü içerisindeyler. İqbal'in hayali İslami kimliğe sahip büyük ve güçlü bir birlik medeniyeti kurmaktadır. İnsanlığın birliğini tesis etme açısından Batıyı yetersiz bulur İqbal. Çünkü Batılı birey bencil, çıkarıcı ve seküler olup manevi değerlere de oldukça uzaktır. Dolayısıyla Batı insanlığı tam bir ruhsal, ahlaki ve manevi çöküşe sürüklemiştir. İslam'ın doğru anlaşılabilmesi ve potansiyellerinin tam kullanılamaması nedeniyle de Müslüman benlik iyice zayıflamış ve güçsüzleşmiştir. Güçlü bir birlik medeniyeti kurabilmek için İqbal bu birliği oluşturacak benliklerin güçlendirilmesi fikriyle yola çıkar. Bunun için öncelikle Batı taklitçiliği bırakılmalı, Batıyı doğa ve siyaset alanında güçlü kılan ilke, değer ve yöntemler ithal edilip bu değerlerin bizatihi İslami olduğu ve İslam'dan kaynaklandığı gösterilmelidir. İqbal'e göre Kuran bilimi ve deneysel yöntemi teşvik etmekte, insana büyük bir özgürlük ve yaratıcı kudret bahşederek dünyanın geleceğini belirleme ve şekillendirme yetkisi vermiştir. İqbal güçlü bir müslüman benliği yaratma projesinde bir çok Batılı düşünür yanında özellikle Whitehead'din ve Nietzsche'nin çok etkisinde kalır. İqbal bir yandan İslam'ı ihya etmek ve modernleştirmek için bilim ve felsefe yoluyla rasyonelliğe vurgu yapıp akılcı ilke ve değerleri ön plana çıkarır ve bu yolla İslam'ı rasyonelleştirirken diğer yandan da akılcılığı manevi/kalbi değerlerle harmanlayarak yeni ve güçlü bir paradigma oluşturmayı hedefler. Bu, akıl ile kalbin, Batı ile Doğunun evliliğidir ve aynı zamanda bu, güçlü bir medeniyetin anahtarıdır. Ancak İqbal'in söz konusu sentezleme tasarımı paradoks ve çelişkilerden kendisini

kurtaramamıştır. Makalemizin amacı, İktbal'in İslam'ı modernleştirme ve ihya etme projesinin ihtiva ettiği paradoks ve çelişkilerin ayrıntılı ve analitik bir çözümlemesini sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İktbal, İslami Modernizm, Sekülerlik, Benlik, mistisizm, Whitehead, Nietzsche.

Muhammed İktbal hem entelektüel ve siyasi kaygıları ve huzursuzluğunun güdülediği ilmi cihat arzusuyla hem de göğsünde yanıp duran aşk ateşiyle; donuklaşmış, pasifleşmiş, miskinleşmiş, cehalet batağındaki zavallı bir mukallit gibi davranan çöküntü içindeki modern çağın Müslümanlarına, çöküntünün sebeplerini iyi analiz ederek ve Müslümanları tekrar hayata döndürecek iksirin malzemesini bir biçimde sentezlemeye çalıştığı bilimsel, mistik ve varoluşçu bir bakış açısı ve ruhla tetkik ettiği Kuran'dan edinerek, yol göstermeye çalışmıştır. İktbal tıpkı son derece mahir ve donanımlı bir doktor gibi hastalığı teşhis etmiş ve nihayet bir diriliş ve kurtuluş reçetesi hazırlamıştır: Yeni bir Müslüman kimliği yaratmak ya da bir başka açıdan, Müslümanları kendi saf, orijinal benliklerine döndürmek. İktbal'in amacı, kendi benliklerine karşı körleşmiş, zavallılaşmış ve dolayısıyla kendi benliklerinin potansiyel olarak taşıdığı sonsuz yaratıcı ve mücadeleci imkanları kötürümleştirmiş bir müslümana aydınlanmak ve yolunu bulmak için yıldızlara ihtiyacının olmadığını, kendi göğsünde yanan güneşin üzerindeki perdeleri kaldırabildiği takdirde kendi ışığıyla ve hayat kaynağıyla sonsuz ve yepyeni dünyalar yaratabilecek kudrete sahip olduğunu ve kendi sonsuzluğunun semalarında kartal gibi özgürce ve soylu bir biçimde süzulebileceğini göstermektir. Artık Müslümanların; askeri, politik, ekonomik, bilimsel ve teknolojik gelişmişliği ve üstünlüğüyle karşısında ezildiği Batının uşaklığını yapmaktan ve taklidinden vazgeçmesi ve kendi kaynaklarından beslenerek yeni ve güçlü bir İslam birliği medeniyeti kurması gerekmektedir. Bu büyük görevin ilk adımı da, toplum binasını oluşturacak yapı taşlarını kaya gibi sağlamlaştırmaktan, yani yeni bir özne modeli, sert, mücadeleci ve yaratıcı bir özne yaratmaktan geçmektedir. Kısaca, güçlü ve yaratıcı kişilik sahiplerinden oluşan bir toplumdur İktbal'in hedefi.

Şüphesiz modern zamanlarda misyonu itibariyle İktbal'i ve daha pek çok müslüman düşünürü ortaya çıkaran tarihsel faktör Batıdır. Bilimsel, teknolojik, ekonomik, siyasi, toplumsal ve daha bir çok alandaki başarıları, gelişmişliği, ilerleyiciliği ve refahı karşısında farklı bir kimlik ve dünya görüşüne sahip Müslüman dünyanın eziklik ve yoksunluk hissine kapılması, geri kalmışlık duygusuyla hemhal olması ve hatta Batının sözüm ona aydınlık yüzlerinin dinin, özellikle de İslam'ın bilimsel ve toplumsal gelişmeye engel, bireysel hak ve özgürlüklerin düşmanı, ilkelliğe ve şiddete meyilli vs. olduğuna ilişkin can yakıcı ve yıkıcı okları karşısında nihayet kendi kimliğinden kuşku duyması bugün dahi kaçınılmaz bir gerçek gibidir. İncancımız

o dur ki, İslam akla ve bilime büyük kıymet verir, insanı Allah'ın halifesi yapmakla onu taçlandırır, gerçek anlamda bireysel hak ve özgürlükleri tesis eder ve insanların her iki cihanda mutluluğunu amaçlar. . . Ne var ki Batının bilimsel, ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmişliği buna karşın Doğunun geri kalmışlığı kendini anlama ve gerçekleştirme doğrultusunda var olma kaygısı taşıyan Müslüman bireyin suratında her an tokat gibi patlamakta ve onun kimliğinde yaralar ve çatlaklar açmaktadır. Neredeyse şizofrenik bir hal alan bu durum karşısında Müslüman düşünürlerin ve ulemanın tepkisi, yani yaralı bilince şifa verebilmek ve sağlıklı bir kimlik oluşturabilmek adına çözüm önerileri çeşitli olmuştur. En yaygın tepki, Batının bilimsel ve ekonomik kazanımlarından istifade etmek ama ahlakına asla geçit vermemek ve geleneksel inanç ve uygulamaları değişimden uzak tutmaktır. Bir diğeri, Batıyı üstün ve ilerici yapan her şeyin İslam'ın tarihsel koşullarla kirlenmemiş özgün formunda var olduğunu/olabileceğini canla başla göstermeye ve İslam'ı böylelikle Batı karşısında güçlü ve kendine yeter bir medeniyet olarak ihya etmeye çalışmaktır - Faruki'nin bilgiyi İslamileştirme çabası da bunun içerisinde değerlendirilebilir. Bir diğere yol ise, Batılı değerlere referansla İslam'ı modernleştirmek, daha temelde İslam ile modernizmin uzlaştığını ispat ederek kimlik bunalımını gidermektir. Aşına olduğumuz diğere bir yol ise, kimi zaman yok sayarak, kimi zaman bütün şerhlerin odağı ilan ederek Batılı olan her şeye karşı kuşkuyla yaklaşır İslam'ı yüceltmek ve Batıya karşı dışlayıcılık, düşmanlık karakterini haiz aşırı politize olmuş bir Müslüman kimliği yaratmaktır.

Burada sözünü ettiğimiz tepkilerin ayrı ayrı üzerinde durmak, hem konumuzla doğrudan ilişkili olmadığı hem de her biri bağımsız bir konu olarak ele alınmayı hak ettiğinden sayfalarca yer işgal edeceği için, pek yerinde olmayacaktır. Konumuzla ilgili söylenmesi gereken şey, İktbal'in İslam ile modernizmi uzlaştırma ve İslam'ı modernleştirme kaygısı güden Seyyid Ahmet Han, Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh ve Fazlurrahman gibi önemli Müslüman düşünürlerle - aralarında önemli farklılıklar olmakla birlikte - aynı çizgide yürümüş olmasıdır. Ancak İktbal'in görevi daha zor ve ağırdır. Çünkü o kendisini, İslam'ı ihya edebilmek için Batının üstün değerlerinden istifade etmek ve İslam'ı bu çerçevede okumakla Batıyı kabul etmek ama aynı zamanda da İslam'ın kendine özgü ve kendine yeter olduğunu ispat etmek için de Batıyı reddetmek gibi paradoksal bir durumun içinde bulmuştu. Fazlurrahman'ın işaret ettiği gibi, İktbal'de bir yandan Batıya bağlılığı ret diğere yandan onun bilimsel, ekonomik ve siyasi başarılarına hayranlık vardır. Bu durum, Fazlurrahman'ın gözünde, İslam'ın modernleşmesine ve modern insanın ilgi ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir yeterliliğe kavuşmasına hep engel teşkil etmiştir. Çünkü karşıtlık ve hayranlık bir arada gitmez.¹ Dolayısıyla İktbal aynı anda hem muhafazakar hem de modern olmak gibi çelişkili bir kimlik taşımanın sancısını yaşamıştır. Bu sancıyı, İktbal'in düşünce tarihinde hep karşıt anlamlarla kurulmuş birçok kavramı ve düşünceyi uzlaştırma girişiminde hissetmek mümkündür. Sözgelimi o, ilahi bilgi ve kaderi süreç felsefesi ışığında yorumlayıp Tanrının gücünü sınırlayarak bireyin

¹ Fazlur Rahman, "The Impact of Modernity of Islam", *Islamic Studies*, Vol. 5, No. 2 (June 1966), s. 117-120.

otonomluğunu ve özgürlüğünü savunmuş ancak bu özgür bireyi kuşatıcı ve şeksiz şüphesiz itaat edilmesi gereken bir toplumsal birlik içinde eritmiştir; bireyin otonomluğunu ve özgürlüğünü son derece öne çıkarırken bireylerin hayat bulabileceği bir toplumsal ve siyasal düzen olarak çoğulculuğu kesin olarak yadsımıştır; Müslüman benliğini kılıç, kartal, şahin gibi metaforlarla iyice keskinleştirip zayıflara ve ötekilere karşı merhametsiz, dışlayıcı ve hatta düşmanca bir tutumu beslerken bir yandan da mümin-kafir gözetmeksizin insanlığa hoşgörüyü ve insanlığın birliğini gözetmiştir; gerçek anlamda demokrasinin İslam'da olduğunu iddia ederken Allah'ın mutlak hükümlerinden söz etmiştir; bilime hayranlık duyarken onu dinin hizmetine sokmuştur; bilim/akıl Mutlak Egoyu kavrayamaz ve yetersizdir derken Kuran'ı modern bilimin ışığında anlamaktan vazgeçmemiştir; akıllıca düzenlenmiş yaratıcı bir hayat olarak Mutlak hakikatten söz ederken kimi zaman akla karşı düşmanca bir tavır geliştirmiştir; sufilikle modernliği uzlaştırmaya çalışmanın bir meyvesi olarak Tanrıyla bir olmaktan dem vururken Tanrıdan bağımsız bir birey olmayı dile getirmiştir, yani birlikten de ikilikten de vazgeçmemiştir; hem zaman ve mekanın fiziksel gerçeklik düzeninde devrimci bir hakikat ve ruh peşinde koşturmuş hem de hakikati zamansızlık ve mekansızlıkta bulmuştur. . .

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İktbal'in paradoksu, Batıdan ilham alıp - ki bunu İktbal'in en kritik kavram ve düşünceleri temellendirirken referansta bulunduğu Batılı düşünürlerin çokluğunda ve çeşitliliğinde (özellikle Leibniz, Kant, Whitehead, Bergson, McTaggart, Royce, William James, Nietzsche, ...) görmek mümkündür - Batıya karşı bir medeniyet kurmaktır, bir başka deyişle hem kendi kaynaklarından beslenen, kendine özgü ve kendi kendine yeten otantik bir İslam düşüncesi arama ve tesis etme ya da İslam'ı kendi içinden ve dinamiklerinden ihya etme niyet ve gayretini göstermek fakat bunu Batılı düşüncelerin yardımı ve yol göstericiliği olmaksızın gerçekleştirememektir. Bu çelişkili/paradoksal yaklaşımı nedeniyle İktbal kimi zaman modernist görünümlü muhafazakar, kimi zaman muhafazakar görünümlü modernist olarak görülmüş; panteistlikle suçlanmış, küfür ve şirkle itham edilmiş; İslam'ı Batılı düşüncelerle desteklemeyi değil de bu düşüncelerle okumayı, anlamayı ve ihya etmeyi tercih ettiği için kınanmış; ayetleri seçici, taraflı, gelişigüzel ve bağlamları dışında yorumladığı söylenmiştir.²

İslam ile modernliği uzlaştırmaya çalışan Müslüman düşünürlerin önünde duran ve aşılması gereken en büyük engel, çöküntünün ve geri kalmışlığın sebebi olarak gösterilen İslam'ın yeniliğe ve düşünce özgürlüğüne imkan tanımayan geleneksel yorumudur/ulema dinidir - Bu yüzden Müslüman modernistlerin üzerinde en çok durdukları ve ziyadesiyle önem verdikleri kavram *ıctihat* olmuştur. Bu nedenle

² Muhammed Khalid Masud, "Iqbal's Approach to Islamic Theology of Modernity", *Al-Hikmat*, Vol. 27 (2007) s. 19 vd.; Muhammed Han Kayani, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İktbal*, İz Yay., İstanbul 2002, s. 62.

dışlanmak, küfür ve şirk ile itham edilmek Müslüman modernistlerin boyunlarında her daim hissettikleri bir kılıç gibidir. Ne var ki geleneksel dini düşünce ve uygulamaları dışta tutarak modern entelektüalizm ve bilimsellik ithalatı yapmanın mümkün olmadığı aşikardır. Çünkü yeni bir fikir tecrit edilip alınamaz. O, bir dünya görüşü matriksine bütünleşmek ister. Ve yeni bir fikir, içerisinde doğup geliştiği sosyal bağlamın ruhunu ve içten bağlı olduğu diğer fikirler örgüsünü de beraberinde getirir. Bunun farkında olan kimi Müslüman modernistler, modernliğin bilimsel ve ekonomik gelişme formlarını kabul ederken İslam'ı korumak, özellikle geleneksel inançları ve uygulamaları modern etkilerden korumak isteyen ulemanın baskısını ve dışlayıcılığını hissetmiştir - Bu tavrı nedeniyle, Fazlurrahman'a göre,³ ulema sekülerizmi yaratan. Çünkü yeni fikirler aşılardan ve geleneksel düşünme ve uygulama alışkanlıkları değişmeden teknolojik, bilimsel ve ekonomik ilerleme imkanı sağlanamayacaktır. Dolayısıyla modernizm çok yönlü ve kapsamlı bir biçimde kabul edilirken İslam'ı da koruma kaygısı Müslüman modernistlerin en büyük çelişmesini ve çıkmazını oluşturacaktır.

Modernist ilerlemeci amaçlarla Müslüman toplumunun entelektüel olarak dönüştürülmesi ve İslam'ın modernleştirilmesi hareketinde İqbal'in sefisi Seyyid Ahmet Han önemli bir isimdir. Nitekim o, ortaya koyduğu *Yeni İlm-i Kelamıyla* hakikatin ölçüsünü doğada bularak tam bir akılcı çizgiye bağlanmış ve geleneksel düşünceye bilimsel bakış açısını aşmıştır. Kuran'ı ve geleneği akılcı ve bilimsel bir bakış açısıyla yorumlamış ve geleneksel inanç ve uygulamalara modern ilerleme ve gelişmenin gereklerine göre köklü eleştiriler getirmiştir. Bu yüzden ulema tarafından gençlerin zihinlerini bozan sapkın birisi olarak ilan edilmiştir.⁴ Burada dikkat çekilmesi gereken asıl nokta şudur: Seyyid Ahmed Han İslami modernizmin entelektüel ve kültürel boyutunu/aşamasını oluştururken, İqbalinki daha ziyade politik boyutunu/aşamasını temsil etmiştir. Ancak her iki düşünür de İslam'ı koruma kaygısı gütmekle birlikte Kuran ayetlerini ve geleneği modern Batının çeşitli inanç ve uygulamalarının kabulünden doğan öznel ve keyfi tercihlere göre yorumlama cihetine gitmiştir.⁵

İqbal'in bütün düşüncesinin nihai hedefi siyasidir. Onun tek derdi, modern zamanlarda kendi benliğini kaybetmiş ve diriliş için elzem olan kudretten, yaratıcılıktan ve mücadeleden yoksun kalmış çöküntü içindeki Müslümanlığın kaderidir. Onun gözünde dirilişin anahtarı, Müslüman bireyi kendi gerçek benliğine/kimliğine kavuşturmadır. Böylelikle Müslüman birey hakiki/otantik İslami/manevi benliğinin ne denli kudretli, yırtıcı, savaşçı, yaratıcı, özgür, mücadeleciler ve hayat kaynağını kendi içinde bulan bir benlik olduğunu idrak edecek ve yepyeni dünyalar yaratma yoluna koyulacaktır. İqbal'in böyle kudretli ve yaratıcı bir benlik inşasının gerisinde yatan amaç ise, onun sözleriyle, "Hayat, bütün boyutlarıyla milli

³ Fazlur Rahman, "The Impact of Modernity of Islam", *Islamic Studies*, s. 119-120.

⁴ Muhammed Khalid Masud, "Iqbal's Approach to Islamic Theology of Modernity", *Al-Hikmat*, s. 7 vd.

⁵ Muhammed Khalid Masud, "Iqbal's Approach to Islamic Theology of Modernity", *Al-Hikmat*, s. 23-24; Fazlur Rahman, "The Impact of Modernity of Islam", *Islamic Studies*, s. 120.

ideali yansıtan sağlıklı karakterlerden, kişiliklerden oluşan bir topluma sahip olabilmektir."⁶ Milli ideali ise şöyle izah eder İktbal: "Bizim millilik anlayışımızın temel ilkesini teşkil eden şey, ulusal dil birliği, ulusal bir ülke birliği ya da ekonomik çıkarların özdeşliği değildir. Biz, belli bir alem/kainat tasavvuruna inandığımız ve aynı tarihi geleneğe iştirak ettiğimiz içindir ki, İslam'ın Peygamberi tarafından tesis edilen toplumun mensuplarıyız."⁷ Dolayısıyla "İslam fikri, içinde yaşadığımız, hareket ettiğimiz ve varlığımızı hakkıyla tahakkuk ettirdiğimiz ebedi yurdumuz ya da ebedi ülkemizdir bizim. İslam, bizim için, başka her şeyden daha değerli ve vazgeçilemez yegane hakikattir."⁸ Ancak "Din kuvveti birlik makamına dayanır, birlik biçimlenince millet canlanır."⁹ İktbal'in çağın Müslümanından talebi "Kaybolan birliğini yeniden bul"masıdır.¹⁰ Bu yüzden İktbal, kırılan birlik halkasını tamir etmenin¹¹ ve Batı karşısında daha güçlü ve evrensel nitelikli bir İslam birliği medeniyeti, hatta bütün bir insanlığın birliğini amaçlayan manevi/kültürel bir medeniyet inşa etmenin kaygısını ve hayalini taşımaktadır.¹² Bunun için, İktbal'in tüm eserlerinin odak noktası ve gayesi kudretli, yaratıcı ve mücadeleci Müslüman bireyler yetiştirmek ve onların tek bir amaca yönelmelerini sağlamaktır. Çünkü "Eğer dünyanın kavga ve gürültüsü içinde sesinizin duyulmasını istiyorsanız, ruhunuza tek bir düşüncenin hakim olması gerekir. Tek amaca yönelen insan siyasi ve toplumsal inkılaplar yaratır, saltanatlar kurar ve dünyaya düzen bahşeder."¹³

İktbal amaçladığı toplumsal/siyasal birliğin ancak güçlü kişilik ve benlik sahibi bireyler yetiştirmekle mümkün olduğunu düşünüyordu. Geçmişte İslam düşünürleri ve ulemasının en büyük yanlışı bu gerçeği görememiş olmaları ve toplumsal birliği, dini bütün bidatlerden/yeniliklerden temizleyerek ve kimi toplumsal düzenlemelere ve tedbir alışlara meylederek Müslümanları aynı hayat tarzı içinde birleştirmekte aramaya çalışmalarıdır. "Ancak ne onlar ne de günümüzün uleması şu gerçeği göremediler: Bir milletin nihai kaderi, teşkilat ve nizamdan çok fertlerin güç ve yeteneklerine dayanır. Zaten fazlasıyla teşkilatlı olan bir toplumda bireyler yok olma derecesine değin ezilmiş olurlar. Birey, çevresindeki bütün sosyal düşüncelerden

⁶ Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012, s. 65.

⁷ Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, s.86. Bir başka yerde de İktbal, "Bizim tek birleşme noktamız belli bir dünya görüşü üzerinde yaptığımız bir çeşit *mantıksal anlaşmaya!* [İtalik ve ünlem bana aittir] dayanmaktadır." der. Muhammed İktbal, *Yansımalar*, çev. Halil Toker, Kaknüs Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 31.

⁸ Muhammed İktbal, *Yansımalar*, s. 88.

⁹ Muhammed İktbal, *Cavidname*, çev. Halil Toker, Kaknüs Yay., 2. Baskı, İstanbul 2008, s. 234.

¹⁰ Muhammed İktbal, *İslami Benliğin İçyüzü*, çev. Ali Yüksel, Hece Yay., Ankara 2007, s. 84.

¹¹ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 112.

¹² Bkz. Adam K. Webb, "The Countermodern Moment: A World-Historical Perspective on the Thought of Rabindranath Tagore, Muhammed Iqbal, and Liang Shuming", *Journal of World History*, Vol. 19, No. (June 2008), s. 202, 207.

¹³ Muhammed İktbal, *Yansımalar*, s. 68.

yararlanır, kültürünü zenginleştirir, ama kendi gerçek ruhunu, benliğini kaybeder. Böylece, geçmiş tarihe sahte ve münafıkça bir saygı duymak veya geçmişi yaşatmak için yanlış yollara başvurmak, bir ulusun çöküşü ve yıkılışını önleme veya böyle bir yıkılıştan sonra bunu onarma çaresi değildir. . . Bu itibarla, bir ulusta çöküş ve yıkılış güçlerine karşı yegane etkin güç, güçlü kişilik ve benlik sahibi bireyler yetiştirmektir."¹⁴

Şu halde İktbal, salt hakikat kaygısı güden ve bu nedenle derin düşüncelere dalan bağımsız, eleştirel tutuma sahip bir filozof olmaktan çok siyasi hedefini gerçekleştirmek için didinen ve bu amaçla elinin altındaki Doğulu ve Batılı tüm yararlı fikirleri ve şahsiyetleri dinin hizmetine sokan politik karakterli bir kelamcıdır.¹⁵ Özellikle eşitlik, özgürlük, demokrasi, kimlik, Batı, modernizm vb. kavramları ele alışında analitik bir tavır hemen hiç görülmemekte ve felsefi olarak oldukça yüzeysel kalmaktadır. Evrenin, gerçekliğin ve zamanın mahiyeti, bilinç ve tecrübe, insanın varoluşsal durumu gibi konularda Whitehead, Bergson, James, Leibniz ve Nietzsche gibi düşünürlerin dilini konuşması, onların felsefi tahlillerini aktarması ve onların görüşlerinin esas itibarıyla kendisinin hakim olduğu Kuran ve geleneksel İslam düşüncesinde mevcut olduğunu yorum gücüyle göstermiş olması ve nihayet kimi noktalarda onları eksik görmüş olması onu filozof olarak nitelememiz için yeterli değildir kanaatimizce. Amacı felsefi değil siyasi olduğundan, söz konusu siyasi amacını (birlik) gerçekleştirmesinde ona destek olacak bütün farklı fikirleri birer araç olarak kullanmıştır. Çok farklı düşünce ekollerinden düşünürlerin fikirlerini belli bir amaç merkezinde mezmetmeye çalışmak büyük bir entelektüel hüneri gerektiriyor olsa da ister istemez çelişkileri davet edecektir. En büyük çelişkisi ise, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Kuranı Batılı düşüncelerle okuyup anlarken Batıyı reddetme politikası geliştirmiş olmasıdır. Oluşturmak ya da diriltmek istediği kudretli, yaratıcı ve mücadeleci Müslüman birey düşüncesini Batılı düşüncelere yaslanarak beslemeye çalışmış ve yine ancak Batılı formasyonu ve Batıyı tanıması sayesinde ki gerçekleştirmek istediği Müslüman birey idealine engel olarak gördüğü kendi geleneğini ve Batılı modernizminin patolojik tarafını eleştirebilecek bir entelektüel ve yorumsal yeterlilik imkanına kavuşmuştur. Batıya hayranlık uyandıran şeylerin (bilim, bireycilik, özgürlük, eşitlik, hak ve özgürlükler, ilerleme vs.) asıl ve özgün formuyla İslam'da olduğunu eleştirel değil de savunmacı bir mantıkla göstermeye çalışan İktbal'de şu husus açıkça kendisini hissettirmektedir: Dirilişin anahtarları ve kriterleri, her ne kadar onun gözünde Kuran'da ve gelenekte var idiye de, Batı olmaksızın fark edilemeyecek ve bunların değeri anlaşılamayacaktır.

Peki İktbal, Batıyı reddini nasıl temellendirmektedir? Kendisine bu iş için nasıl meşru bir gerekçe ve zemin hazırlamaktadır? Ve acaba bu zemin ve gerekçe sağlam ve dayanıklı mıdır? İktbal, bir yandan İslam'ın Batı karşısında kendi kendine yeten güçlü bir medeniyet olduğunu gösterebilmek için Batıyı Batı yapan üstün değerlerin ve

¹⁴ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Dr. N. Ahmet Asrar, Birleşik Yay., 2. Baskı, İstanbul, s. 206.

¹⁵ Muhammed Khalid Masud, "Iqbal's Approach to Islamic Theology of Modernity", *Al-Hikmat*, s. 24; Muhammed Han Kayani, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İktbal*, s. 62.

düşüncelerin esas itibariyle ve saf ve özgün haliyle İslam'da var olduğunu veya İslam kaynaklı olduğunu ve İslam'dan neşet ettiğini iddia etmiş; bir yandan da Batının modernlik projesinin insanlığı ruhsal/manevi/kültürel bir krizin içine soktuğunu ve insanlığın kurtuluşu adına yetersiz kaldığını öne sürerek akıl ile aşkı uzlaştıran ve böylece bütün insanlığı kucaklayan manevi/kültürel temelli bir küresel İslami medeniyet fikrini yücelterek diriltme cihetine gitmiştir. Bu bir anlamda, kafir aklın Müslüman aşk ile İslamileştirilmesi projesidir.¹⁶ Gözünde nem olmayan, kalbi taş kesilmiş, dinsiz bir tefekküre sahip Garba şarklı ruhun üflenmesidir.¹⁷ İkbal'in gözünde insancılığı öldürmüş, bölücü, dinsiz, alçak,¹⁸ büyücü, güvenilmez,¹⁹ tilki,²⁰ ayrımcı, emperyalist, tacir, hokkabaz,²¹ kalbi ölü,²² bilim puthanesinin sahibi²³ Batı insanlığın birliğini sağlayamamıştır ve sağlayamaz da. Özellikle araçsal akılcılığı, egoist bireyciliği, ulusçuluğa meyli, dinsizliği ve aşka olan uzaklığı ve soğukluğu böyle bir birliği tesis etmesine her zaman mani olacaktır. Oysa "İnsan birliği fikri ne bir felsefe nazariyesi ne de şairane bir rüyadır. Sosyal bir hareket olarak İslamiyet'in hedefi, bu fikri bir Müslümanın günlük hayatına canlı bir öge olarak sokmak ve böylece sessizce ve sezdirmeden onu daha etkin bir hale getirmek olmuştur."²⁴

Ancak politik hedefi açısından bakıldığında İkbal'in Batıyı reddinin en önemli gerekçesi, Müslüman dünyada giderek etkisi artan Batı taklitçiliği, yani Müslümanların kendi benliklerini kaybetmiş, kendi kendilerine yabancılaşmış olmaları ve bu nedenle de kendi içlerindeki birliğin dağılmış olmasıdır. İkbal eserlerinde bu soruna fazlasıyla yer verir. "Sen içini boşaltmış bir kamış olduğun için başkasının nağmesini çalyorsun. Başkalarının artığını yiyor ve kendi malını yabancıların dükkanında satıyorsun. Bunun için İslam ışığını başkası yaktı ve puthanenin alevi camiye sardı. . . Ey kendinden ürken, dön, kendine dön!"²⁵ Müslümanlar taklitçilikleri nedeniyle kendi benliklerini kaybedip "Milletimizin birlik bağı kopunca işlerimize binlerce düğüm vuruldu. Bir bağı kopmuş, dağınık yıldızlara döndük, yabancılara yakın, kendimizden uzağız."²⁶ Ne acınası bir durumdur ki "Avrupalılaştırmış o Müslümanlar var ya Kevseri ararlar seraplar arasında!"²⁷ Ve gençler kişiliksiz, kendini

¹⁶ Muhammed İkbal, *Şarktan Haber*, Haz. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yay., İstanbul 2006, s. 203.

¹⁷ Muhammed İkbal, *Ey Şark Kavimleri*, çev. Ahmet Metin Şahin, Irmak Yay., İstanbul 2007, s. 91.

¹⁸ Muhammed İkbal, *Ey Şark Kavimleri*, 87, 93.

¹⁹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 236.

²⁰ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 100.

²¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 77, 78, 80, 90.

²² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 82.

²³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 61.

²⁴ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 192.

²⁵ Muhammed İkbal, *İslami Benliğin İçyüzü*, s. 84.

²⁶ Muhammed İkbal, *İslami Benliğin İçyüzü*, s. 94.

²⁷ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 270.

inkar eder bir hale gelmişler, imanlarını kaybetmişler.²⁸ Kısacası, "Müslüman kendi benliğini yitirdi, Ey Hızır! Boğuluyoruz, uzat elini! . . . Güneşin ülkesi olan o Asya, Kendini kaybetmiş, bağlanmış başkasına!"²⁹

Batıyı taklit nedeniyle kendi benliğini yitirmiş, bağımlı ve köle ruhlu bir hal kazanmış müslümanlara çağrısı net ve tavizsizdir İkbâl'in: "Düşüncelerine kaynak ara Kuran'dan! . . . Batıyı terkedip bul benliğini! Farkındaysan eğer Batının hilesinin, tilkiliği bırak, aslanlığı meslek edin! Tilkilik ne? Geçim derdine düşmek! Hak aslanının aradığı ise özgürce ölmek. Kuran olmadan aslanlık, tilkilik!"³⁰ Öyleyse "Ey onun esiri olan! Özgür davran, Kuran'ın eteğine yapış, özgürlüğünü kazan!"³¹ Bunun için "Kendine iyice bak ve tanı. Sen bir güneşsin, başka yıldızların ışığıyla aydınlanma. . . Ne zamana kadar yabancıların ışığıyla parlayıp duracaksın? Başkalarının şarabıyla sarhoş olmuşsun, aylıl artık! Ne zamana kadar bir meclisin mumu etrafında dönüp duracaksın? Eğer gönül sahibiyse, onu kendi ateşinle yak. . . Ey akıllı insan, dünyada su kabarcığı gibi ol. Kendi içine yabancıları sokma."³²

İkbâl'in güçlü benlik ve böyle benliklerden müteşekkil bir birlik toplumu hedefi önündeki en büyük engellerden biridir Batı taklitçiliği. Bu soruna çözüm arayışında İkbâl bazı tahmin edilebilir ve kimi Müslüman düşünürlerce de sık başvurulan taktikler geliştirmiştir. Bunlardan birisi, taklit edilen Batının İslam kültürünün bir uzantısı olduğunu gösterebilmek ve böylece İslam'ın çok güçlü bir medeniyet olduğundan hareketle Müslümanların tekrar kendilerine güven duymalarını sağlamaktır. Onun sözleriyle, ". . . entelektüel yanıyla Avrupa kültürü, İslam kültürünün bazı çok önemli safhalarının yalnız bir uzantısı ve gelişmiş şeklidir."³³ İkbâl'in diğer taktiği ise, taklit edilen Batının alçaklığını, iki yüzlülüğünü ve dinsizliğini ortaya koymaktır ki böylece o, Müslümanlarda Batıya karşı olumsuz hisler yaratmayı, onları Batıya karşı soğutmayı ve böylelikle taklitçilikten kurtarmayı umar.

İkbâl - güçlü benliklerden oluşan bir birlik toplumu tesis etmek ve Müslümanların kendilerine güvenmelerini ve inanmalarını sağlamak için - öncelikli olarak bugünkü modern medeniyetin mimarının Batı değil esasında İslam olduğunu göstermek, yani Batıya öykünmemize neden olan modern düşünce, ilke ve değerlerin İslam topraklarından çıktığını ve yine o topraklardan beslendiğini ispat edebilmek zorundadır ve bunun için de kollarını sıvar. İşi hayli zordur. Bu, Feuerbach'ın, kendi arzularının ve eksikliklerinin yarattığı yansıtılmış kurgusal bir Tanrı karşısında kendisine yabancılaşan ve felsefe yoluyla kendi tanrılığını kavrayıp yabancılaşmışlığını tedavi eden ve özgürlüğüne kavuşan bireyinin mücadelesi gibidir bir anlamda. İşe bilim ve rasyonellikten başlar İkbâl çünkü İslam dünyasının içinde bulunduğu çöküntü, kendine güvensizlik, yabancılaşmışlık ve aciziyetin en önemli nedeninin bilim

²⁸ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 266.

²⁹ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 264, 265.

³⁰ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 100.

³¹ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 90.

³² Muhammed İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı*, çev. Dr. Ali Yüksel, Beka Yay., İstanbul 2011, s. 108.

³³ Muhammed İkbâl, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 24.

ve teknolojideki geri kalmışlık olduğunun farkındadır. Çünkü modern Batının pençesi, bilimden ve teknolojiden aldığı güçle Müslümanların vücudunu parçalamakta ve dünyayı sömürge krallığına dönüştürmektedir uzunca zamandır. Güçlü bir birey yaratabilmesi ve İslam toplumunu diriltebilmesi kaya gibi sert, elmas gibi değerli, kılıç kadar keskin, kartal gibi göklerde süzülüp pençeleriyle avını parçalayabilecek, merhametsiz, alçak gönüllükten ve yumuşaklıktan nefret eden bir birey yaratabilmesine bağlıdır. Batılı güçlüdür, gücünü ve merhametsizliğini sonuna kadar göstermektedir, bunun için Batılı kadar hatta ondan daha da fazla güce ihtiyaç vardır diriliş için. Bunun için güce vurgusu oldukça aşırıdır İktal'in: "Hayat tehlikede yaşamaktır! . . . Hayatın tek bir kanunu vardır; o da güçtür. Hayat, güçten doğar. Hayatın itici gücü, elde etmek zevkidir. . . güçsüzlüğün içi bomboştur. İçinde iyilikten hiçbir eser yoktur. Onun sütü ancak kötülükleri besler. . . Ona bazen merhamet dediler, bazen de hoşgörü, bazen ona tevazu elbisesi giydirdiler. . . Hayatın şerefini sertliğinde ara. Yumuşaklık ve hamlık, güçsüzlük ve aşağılığın kaynağıdır."³⁴ Hatta İktal'in gözünde Allah'ın gücü bile merhametinin önünde gitmiştir tarih boyunca: "Ben tarihte Tanrının sevgisinden ziyade, gücünün yansımalarını görüyorum."³⁵

İktal güce olan bu aşırı vurgusu nedeniyle hoşgörü, tevazu, sevgi, yumuşaklık, merhamet vb. geleneksel İslami erdemleri ikinci plana atmış; insanlık sevgisi, ölçülülük ve adalet vurgusunu zayıf bırakmış ve modern İslam düşüncesinde dikkat çekici bir güç ve acımasızlık retoriği geliştirmiştir. Hayatın *tek* kanununun güç olduğunu söyleyebilmek ve iddia edebilmek İslam düşüncesi açısından oldukça radikaldir, hatta aykırıdır. Bu belki evrim görüşünün Kuran tarafından desteklendiğine inanan³⁶ ve yine "Eğer senin kuvvetli pençeni kırıyorsa o güzel şey çirkindir; senin kudretlerini artırıyorsa eğer, o çirkin şey güzeldir"³⁷ diyen ve dolayısıyla "Kalbi mümin dimağı kafir"³⁸ diye nitelediği Nietzsche'nin izinde giden ve yine bir an önce hastalığın tedavisi için ölçüsü ve dengesi bozulmuş ve çokça zayıflamış bünyeye aşırı dozda güç zerkederek dengeyi kurmaya çalışan politik karakterli İktal'in gözünde son derece rasyonel bir tavidir! Ancak onun bu tavrı, her ne kadar kabul etmeyecek ve eserlerinde aksini söylediğini iddia edecek olsa da, şövenistlikle, ırkçılıkla, milliyetçilikle, anti-hümanistlikle, şiddet yanlısı olmakla vs. suçlanmasına neden olacaktır, olmuştur da.

İktal'in bilim ve rasyonelliğe oldukça önem atfetmesinin gerisinde duran bir başka önemli etken de, İslam düşüncesindeki, mistik ve felsefi yorumlarla dine öte dünyacı bir karakter kazandıran, oluşu ve benliği yadsıyan ya da önemsizleştiren ve

³⁴ Muhammed İktal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 70; *İslami Benliğin İçyüzü*, s. 62, 72.

³⁵ Muhammed İktal, *Yansımalar*, s. 25.

³⁶ Muhammed İktal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 225.

³⁷ Muhammed İktal, *Şarktan Haber*, s. 149.

³⁸ Muhammed İktal, *Şarktan Haber*, s. 138.

böylelikle bireyi Tanrının karşısında güçsüzleştiren yaklaşımların baskın karakteriydi. Buna karşı İktbal, bilimsel ve varoluşçu bir ruhla oluşun önemini tesis etmek ve evreni Tanrının kişiliği ya da davranışı olarak yorumlayarak insanı Tanrının yaratıcı etkinliğine dahil etmek, insanın kendi kaderini ve hatta evrenin kaderini yarattığını ve bunun için Tanrının kendi gücünü sınırladığını ispat etmek zorundaydı. O Nietzsche'den ilhamını almış olmakla birlikte Nietzsche gibi Tanrıyı öldüremezdi. Bunun yerine bireye Tanrı karşısında özgürlük, yaratıcılık ve kendiliğindenlik sağlayarak ve onu Tanrının yaratıcı gücüne dahil ederek benliği daha da güçlendirme yoluna gitti. Bunun için İktbal, dünyanın sadece bilinmesi ve fethedilmesi için değil aynı zamanda varoluşun sonsuz imkanlarını barındıran oluşun masumiyetinin ihlal edilmemesi için, varoluş açısından oluş dünyasının barındırdığı sonsuz yaratıcı imkanların hayata geçirilebilmesi için bilimsel ve varoluşçu bir itkiyle Müslüman benliğe ihtiyacı olduğu kudreti sağlamak zorundaydı. İktbal bu yüzden bizlere "Çektiği afyonun tesiriyle uykuya dalan, sebepler alemine alçak deyip horluyorsun. Kalk, ağırlaşmış uykulu gözlerini aç! Bu mecbur ve mahkum alemleri hor görme. Onun hedefi, Müslüman bir insanı eğitmek ve geliştirmektir. O, Müslümana imkan genişliğini öğreten bir imtihan aracıdır."³⁹ diye seslenir.

İktbal Batıyı redde götürecek ilk hamle olarak Batı medeniyetinin İslam kültürünün bir uzantısı olduğunu göstermeye çalışır. Özellikle bilimsel alanda, ona göre, "Avrupa, kendi bilimsel metotlarını İslam ve Müslümanlardan ödünç aldığı kabullenmekte bir hayli geç kalmıştır."⁴⁰ İktbal'e göre Yunan düşüncesi varsayımlar, hayaller ve kurgular peşindeyken Kuran Müslümanları "gözle görülür, elle tutulur gerçeklere ağırlık veren bir ruh"⁴¹ ile donatmıştır. İktbal'in inancı odur ki, Kuran bilginin özellikle iki ana kaynağına özel bir önem atfetmiştir: Doğa bilimi ve tarih. Kuran deneysel yöntemi önemsemiştir çünkü onun bir Müslümandan istediği, Allah'ın yeryüzündeki işaretlerini bilimsel bir tavırla keşfetmesi ve Allah ile temasa geçmesidir.⁴² Aynı zamanda, "İnsanın hayatı ve ruhunun gelişmesi, karşılaştığı gerçeklerle bir bağlantı kurmasına bağlıdır. Bu bağlantı da bilim yoluyla kurulur."⁴³ Çünkü doğa ile Allah arasındaki bağ tıpkı insan kişiliği ile karakteri ve ahlaki arasındaki ilişki gibidir. . . Tabiatı bilmek, Allah'ın davranışını bilmektir."⁴⁴ İstenen sadece bu da değildir. Kuran aynı zamanda - Whitehead ve Bergson'un etkileri burada çokça hissedilir - genişleyen bir evrene de işaret etmektedir. İktbal'e göre, ezeli takdire göre planlanmış, donuklaşmış, olmuş-bitmiş bir yapı olarak evren modeli Kuran'ın ruhuna aykırıdır. O sürekli büyüme ve genişleme istidadına sahiptir.⁴⁵ "Her nefeste değişiyor bu evren!"⁴⁶ Bu nedenle gelecek henüz belirlenmiş değildir. Dünya sadece

³⁹ Muhammed İktbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 88.

⁴⁰ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 178.

⁴¹ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 176.

⁴² Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 32, 127.

⁴³ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 30.

⁴⁴ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 84.

⁴⁵ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 27, 82.

⁴⁶ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 243.

düşünce ve anlayış yoluyla görülüp bilinecek bir yer değildir. Aksine sürekli yaratıcı hareket yoluyla tekrar tekrar bina edilecek bir yerdir. Böylelikle o, benliğin bütün varlığını derinleştiren ve iradesini güçlendiren hayati bir harekettir.⁴⁷ Dolayısıyla İktbal'e göre ancak bir Müslüman "tarihe sürekli ve toplu bir hareket ve zaman içinde gerçekten vazgeçilmez bir gelişme olarak bakabilirdi. . . Çünkü zaman içinde sürekli bir hareket olarak tarih gerçekten yaratıcı bir harekettir ve yolu önceden belirlenmiş bir hareket değildir."⁴⁸ Sonuç olarak Kuran, doğa bilimlerini/elle tutulur ve gözle görülür olanı önemseyişi ve önü açık, belirlenmemiş, yaratıcı bir hareket olarak tarih fikriyle Yunan felsefesi ve bilimine karşı kesin zaferini kazanmıştır. Bu yönüyle o, çağdaş bilimin ve düşüncenin gerçek mimarıdır. Nitekim Kuran'a inananlar Kuran'dan ilham alarak doğa bilimleri, matematik ve sosyal bilimlerdeki önemli buluş ve düşünceleriyle çağdaş bilimin öncüleri olmuşlardır. İktbal bu iddiasını desteklemek için geniş açıklamalarda bulunur.⁴⁹

İktbal Kuran'ın Müslümanlara aştığı bilimsel ve yaratıcı ruhun, Yunan felsefesinden etkilenen ve Kuran'a Yunan felsefesinin gözlüğüyle bakan düşünürlerce ve yine insan benliğini silikleştiren ve yozlaştıran mistiklerce karartıldığına inanır. Yunan felsefesinin etkisiyle konuşan İslam filozofları tıpkı Yunanlılar gibi hayal dünyasına dalmışlar ve Kuran'ın bilimsel tavrından uzakta kalmışlardır. Oysa İktbal'in aradığı, somut dünyadan uzaklaşarak soyut alemlerde gezinen ve oralarda inşa ettiği kurgusal, kendi içine kapalı, hayatiyetten yoksun binalarda yaşayan birey değil, dünyayı fethetmeye ve imar etmeye muktedir bir bilimsel güç ve yaratıcılıkla donatılmış bir bireydir. Bu yüzden Yunan felsefesinin tesiri altındaki İslam filozofları, İktbal'in politik hedefi önündeki ciddi ve aşılması gereken engellerden bir tanesidir.

Engellerden bir diğeri ise zühdi yaşantıyı Vahdet-i Vücut öğretisi biçiminde felsefileştiren ve benliğin yok edilmesini (Allah'da fani olmayı) hedefleyen tasavvuttur. Ve tasavvuf İktbal'in yaratmak istediği güçlü manevi benliklerden oluşan birlikçi bir toplum modelinin en büyük düşmanı gibidir. Çünkü böyle bir toplum modeli, güçsüzleştirilmiş değil ziyadesiyle güçlendirilmiş, benliğinden taviz vermeyen coşkulu, yaratıcı ve yırtıcı karakterli bireyleri gerektiriyordu. Oysa duygusal cahillerin yatağı olan tasavvuf, bilimsel bir tavrın karşısında yer alarak hem duyu gerçekliğine düşmanlık besliyor ve tarih biliminin temellerini aşındırıyor, aynı zamanda da Müslüman benliğini aşırı derecede zayıflatıyor İktbal'in gözünde. Felsefi tasavvuf/mistisizm insanları uyuşturmuş, hiçleştirilmiş, dünyaya karşı duyarsızlaştırmış, sırlardan dem vurarak akli köreltmış ve ona düşmanlık beslenmesini sağlamıştır. Oysa bu yönleriyle tasavvuf/mistisizm, İktbal'e göre, Kuran'a aykırıdır. Kuran'ın varlığı, insanlığı uyuşturan ve dünyaya karşı duyarsızlaştıran

⁴⁷ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 261.

⁴⁸ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 193.

⁴⁹ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 32, 175 vd.; *İslam Düşüncesi*, s. 106 vd.

mistisizme açıkça bir saldırıdır.⁵⁰ Dini/mistik tecrübeyi son derece önemseyen İkbâl, her ne kadar mahiyeti tam olarak ortaya konamamış ve kimi çelişkili düşüncelerle dile getirilmiş olsa da, benliği hiçleştiren değil aşırı derecede yücelten, özerkleştiren ve keskinleştiren bir mistik anlayış inşa etmeye çalışmıştır. Bu, esasen politik hedefi açısından zaruri bir adımdır da.

Bir yandan İkbâl, "Kendini kaybeden her kimse yok olmaya namzettir. . . Eğer sonsuzluk istiyorsan benliğinden vazgeçme. . . Sen benlik ışığıyla parıldadın. Eğer ebedileşmek istersen bu benliği sağlamaştır."⁵¹, "Kafirin fakr, benliği yok etmedir, Müminin fakr, benliği parlatmaktır. . . Benliğinden hiç de ayrılmaz ki hür."⁵², "Yaşam kendini benlik ile süslemektir, kendi varlığına şahadet istemektir. . . Benlik makamına ulaşmaktır hayat. . ."⁵³, "Zayıflar kendilerini Tanrının varlığında kaybederler; güçlüler ise kendi varlıklarında Onu keşfederler."⁵⁴ diyerek benliğin ya da benlik bilincinin hiçbir zaman yok olmayacağını ve dolayısıyla ikiliğin (Sonsuz Ego ve sonlu ego ikiliğinin) ontolojik bir esas olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Yine onun sözleriyle, "İslamiyet'in daha yüksek düzeyindeki tasavvufunda birleştirici tecrübe, Sonsuz Ego'ya karışmak suretiyle fani, bitimli veya geçici egonun kendi varlığını yok etmek değildir. Aksine, Sonsuz benlik veya egonun fani benliğin sevgi dolu kucağına girmesidir."⁵⁵ Nitekim Hallac'ın "Ene'l-Hak" sözü bile "bir su damlasının denize katılması değil, ancak ölmez bir tabirle, insani egonun daha derin bir kişilik içinde devamının anlaşılıp takdir edilmesi ve cesaretle tasdikinin ifadesidir."⁵⁶

Ancak diğer yandan İkbâl birlik fikrinden de vazgeçmemektedir. O, teistik ve deistik Tanrı tasavvurunun dayandığı dünya-Tanrı ikiliğine (nedenler zincirinin ilk halkası olarak dünyadan bağımsız bir Tanrı anlayışına) ve ikisinin ontolojik ayrılığı fikrine kesin olarak karşı durmakta ve tıpkı Spinoza'nın evreni Tanrının iki sonsuz öz niteliğinin - madde ve ruh - dışı vurumu olarak görmesi gibi evreni Allah'ın bir karakteri ya da davranışı olarak yorumlamakta, dolayısıyla panteistik bir anlayışa kaymaktadır - gerçi onun kesinlikle panteist olarak nitelenmenin yanlış olduğunu, esasen İkbâl'in teist ya da panenteist kanatta yer aldığını söyleyenler olduğu gibi onun panteizminden emin olanlar da vardır. İkbâl'in her iki yorumu da haklı çıkaracak ifadeleri vardır. Bununla birlikte İkbâl şu sözleriyle panteizmini/vahdet-i vücudçuluğunu onaylar gibidir: "Hayat şekilsiz bir akış değil, düzenleyici birliğin prensibidir. . . Bu sebeple, hayatı akıl gözüyle incelediğimizde eninde sonunda 'vahdetu'l-vücut' (panteizm) fikrine dayandığı sonucuna varırız."⁵⁷ İkbâl güçlü bir

⁵⁰ Muhammed İkbâl, *Mektuplar*, çev. Halil Toker, Kaknüs Yay., İstanbul 2002, s. 77; *İslam Düşüncesi*, s. 133-137; *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 127.

⁵¹ Muhammed İkbâl, *İslami Benliğin İçyüzü*, s. 75, 81.

⁵² Muhammed İkbâl, *Ey Şark Kavimleri*, s. 58, 78.

⁵³ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 32, 33.

⁵⁴ Muhammed İkbâl, *Yansımalar*, s. 72.

⁵⁵ Muhammed İkbâl, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 151.

⁵⁶ Muhammed İkbâl, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 135; benzer bir yorum için bkz. *Şarktan Haber*, s. 85.

⁵⁷ Muhammed İkbâl, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 89-90.

benlik yaratma kaygısıyla açıkça karşı durduğunu ve Kuran'ın ruhuna aykırı bulduğunu ifade etse de, vahdet-i vücütçülüğünü ileri düzeyde tasdik eden daha başka sözleri de vardır: "Bir'i ara, Bir'i gör, Bir ol."⁵⁸; Kendine iyice bak: tek de sensin çok da; gizli de sensin aşikar da!"⁵⁹; İkilikten geçip birliği bul ve onunla aynileş. Vahdeti parça parça etmeye kalkışma."⁶⁰; "Hakkı gören er, Hak dışında kendisini görmedi."⁶¹ İkbal'in bu çelişkisini - ve başka başka çelişkilerini - izah etmek oldukça güç görünüyor. Ancak öyle görünüyor ki, İkbal'in öncelikli kaygısı felsefi tutarlılıktan ziyade politiktir ve politik kaygı tutarlılık arayışını ve zahmetini önemsizleştirmektedir.

İkbal'in geleneği eleştirisi, pek çok İslamcı modernist gibi ağırdır. Geleneğine ait felsefi mirası, kelami argümanları, tasavvufu ve ulemanın tavrını çok sert bir dille eleştirir. Platon ve yeni Platonculuktan ilhamla beslenen felsefi mirasımız, tıpkı Platon gibi koyun mizaçlı adamlar yetiştirmektedir onun gözünde. Tasavvuf ise benliği yok etme derdinde. Kelam insana layık olduğu özgürlüğü, coşkuyu, yaratıcılığı ve aşkı verememiş, dini mantıksal önermelerin içine hapsetmiştir. Ulemanın ise insanın güçlendirilmesiyle, keskinleştirilmesiyle, ona yaratıcı bir vizyon kazandırılmasıyla pek bir alakası olmamış; aksine onlar hür ve eleştirel düşüncüyü mahkum etmiş, salt eskiye saygı ve itaat kültürünü üretmiştir. Ancak İkbal'in İslam felsefesi ve mistisizmini eleştirisi oldukça savunmacı, yüzeysel, yanlı ve tarihi gerçeklere aykırıdır - özellikle Yunan felsefesi ve bilimiyle ilgili yanlı ve sathi yaklaşımı son derece dikkat çekicidir. Çünkü İslam Yunan felsefesi ve İran mistisizmiyle beslenmemiş olsaydı, kısa denebilecek bir tarihi aralıkta son derece sofistike ve gelişmiş bir kültür üretme ve spekülatif düşüncüyü geliştirme şansını yakalayamazdı. Dönemin diğer gelişmiş medeniyetlerine göre ilkel denebilecek bir kültürün, harici ve gelişmiş kaynaklardan beslenmeden, akıl ve bilimsel düşünce vurgusu güçlü bir sofistike düşünce (Yunan menşeli) ve içsel keşfe vurgusu güçlü olan yüksek düzeyde manevi tecrübeler (İran ve Hint menşeli) üretebilmesi pek mümkün değildir. İslam dönemin gelişmiş kültürlerinden aldığı mirasla zenginleşmiş, derinleşmiş ve bu mirası kendi gayretleriyle daha da geliştirip zenginleştirerek Batıya bırakmıştır. İslam - Kindi, Farabi ve İbn Sina gibi filozoflar sayesinde - felsefe ve bilimle barışık olduğu Ortaçağ'da en büyük hamlesini gerçekleştirmiştir. Ancak sonrasında felsefe ile din arasındaki uzlaşmanın kırılması ve ulemanın baskın bir güç halini alması tedricen asırlarca sürececek bir rasyonel düşünce ve bilime karşı dinsel nitelikli bir direncin doğmasına yol açmış, gerileme sürecini başlatmıştır.⁶²

⁵⁸ Muhammed İkbal, *Şarktan Haber*, s. 58.

⁵⁹ Muhammed İkbal, *Şarktan Haber*, s. 119.

⁶⁰ Muhammed İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 104.

⁶¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 64.

⁶² Benzer eleştiriler için bkz. Asghar Ali Engineer, "Iqbal's Reconstruction of Religious Thought in Islam": A Critical Appraisal", *Social Scientist*, Vol. 8, No. 8, (March 1980), s. 58-60; Muhammed Khalid Masud,

Her ne kadar İktbal bilimsel yöntem ve rasyonelliği Kuran'a dayandırarak ve çağdaş bilimin kaynağının Kuran olduğunu iddia ederek Müslümanlara bilimsel ve akılcı bir tavır kazandırmayı ve onları Batılının kine eş bir güçle donatmayı arzu etse de kendisinin bilim ve rasyonellik konusundaki tavrı pek de net değildir. Onun akıl ve bilime yaklaşımı oldukça değişkendir. Bu değişkenliğinin gerisinde yine politik kaygılarının olması oldukça muhtemeldir. O kimi zaman akıllı ve bilimi över, kimi zaman yerip reddeder, kimi yerde dini tecrübe/aşk ile tamamlanmadıkça ya da sentezlenmedikçe yetersiz görür ya da nihai amaca ulaşmada aşılması gereken bir safha olarak değerlendirir. Ancak onun bu konudaki baskın tavrı, aynı kökenden geldiğini ve birbirlerini tamamladığını iddia ederek din ile bilimi uzlaştırmaktır. Ve bu uzlaşma, bilim ve akılcılık dinin sosyal ve siyasi amacına hizmet ettiği sürece geçerlidir. Aksi halde bilimsellik ve akılcılık değersizleştirilecek ve reddedilecek, iman ve amele ağırlık verilecektir. Çünkü İslamleştirilmemiş, İslam'a/dini tecrübeye boyun eğdirilmemiş bir bilim bölücü karaktere sahiptir onun gözünde. Ve bu yönüyle aradığı birlik medeniyetinin en büyük düşmanıdır rasyonellik. Dolayısıyla İktbal'in kapıları özerk, bağımsız ve seküler bir bilime kapalıdır. İktbal nasıl ki sanat için sanat fikrine karşıysa⁶³ bilim için bilim fikrine de karşıdır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İktbal için "Mutlak Ego veya Benlik aslında Mutlak Hakikattir. . . iyice baktığımızda Mutlak Hakikatin akılcıca yönetilen yaratıcı bir hayat olduğu gerçeğini görürüz. *Mutlak hakikat, akıl ve mantıkla düzenlenen bir hayattır.*"⁶⁴ İktbal olarak belirttiğim yer İktbal'in en iddialı sözüdür ve bu, onun diğer yerlerde Müslümanlardan akıllı, ilmi terketmelerini isteyip onları akıl ve mantıkla anlaşılması ve izahı mümkün olmayan sonsuzluk/zamansızlık/aşk diyarına davetiyle tam bir tezat teşkil eder. İktbal'in akılcılığı sadece bu cümleden ibaret değildir. O tasavvufu eleştirirken özellikle anlaşılması imkansız sırlı öğretilerin İslam'da bulunmadığının ve İslam'ın son derece akılcı bir din olduğunun altını ısrarla çizer.⁶⁵ Hatta ona göre "dinin temel prensipleri akli temele müspet ilim dogmalarından daha çok ihtiyaç duyar."⁶⁶ Mutlak hakikatin akıl ve mantıkla düzenlenen bir hayat olması, Evrenin Allah'ın davranışı olarak nitelenmesi ve dolayısıyla evrenin de akıl ve mantıkla düzenlenen bir yapıya sahip olması Kuran'ın bilimsel araştırmaya teşvikinin gerisinde yatan esas sebeptir. Çünkü evrene dair bilimsel araştırma bizi Mutlak Hakikatin hareketleriyle temasa geçirecek ve Mutlak Hakikate daha derinden nüfuz edebilmemiz için iç basiretimizi keskinleştirecektir.⁶⁷ Dolayısıyla ilim için yapılan her

"Iqbal's Approach to Islamic Theology of Modernity", *Al-Hikmat*, s. 24; Fazlur Rahman, "The Impact of Modernity of Islam", *Islamic Studies*, s. 118.

⁶³ Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, s. 196.

⁶⁴ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 89.

⁶⁵ Muhammed İktbal, *Yansımalar*, s. 78.

⁶⁶ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 18.

⁶⁷ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 127.

gayret bir ibadettir.⁶⁸ Öyleyse her bir Müslümanın üzerine düşen vazife "İslamın öğrettiklerini modern bilimin ışığında yapmaya çalışmaktır."⁶⁹

Nitekim İktbal, İslam'ın öğrettiklerini bilim ve aklın ışığında anlamaya çalışmış ve kendisinin küfürle ithamına sebep olacak düzeyde geleneksel İslami düşünceye oldukça ters ve yabancı yorumlar getirmiştir. İktbal, genişleyen evren anlayışını, geleceğin ucu açık bir imkanlar sahası olduğunu ve Tanrının geleceği ezeli bilgisiyyle belirlenmiş bir saha olarak bilmediğini, insanın kendi kaderini yaratabilmesi için Tanrının kendi gücünü sınırladığını, benliğin daha geniş bir birliğe ulaşabilmek adına kendi kaderini belirleyen ve geleceğini inşa eden yaratıcı ve özgür bir hareket olduğunu, insanın Tanrının hayatına iştirak ettiğini ve yaratma eylemine ortak olduğunu, bir öte dünyada bireysel olarak yeniden dirilişin ve ölümsüzlüğün mümkün olmadığını, ölümsüzlüğün kazanılan bir hak olduğunu ve sadece bir ilhamdan ibaret olduğunu, cennet ve cehennemın egonun çeşitli halleri olduğunu vs. Kuran'a dayandırarak anlatmaya çalışmıştır.⁷⁰ İktbal'in yaratıcı, mücadeleci ve kudretli bir benlik inşası için bu yorumlara ihtiyacı vardır ve bu yorumlarını da Kuran'a dayandırarak meşrulaştırması gerekmektedir. İktbal Kuran'a keyfi ve yanlı bir biçimde dayandırdığı tüm bu yorumlarında açıkça Whitehead'in ve özellikle Esrar-ı Hodi'deki benlik anlayışında da Nietzsche'nin - tanımlamalar ve kullanılan metaforlardaki benzerlikler yönüyle özellikle onun *Böyle Buyurdu Zerdüşt*'ünün - etkisi altında konuşmaktadır.⁷¹ Öyle anlaşılıyor ki İktbal, siyasi hedefi için hayati bir öneme sahip olan mücadeleci, özgür, yaratıcı ve güçlü bir birey fikrini kendi kaynaklarında

⁶⁸ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s.128.

⁶⁹ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 136.

⁷⁰ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 81-82, 103, 111-112, 126, 137, 148, 150, 164; *İslam Düşüncesi*, s. 177; *Yansımalar*, s. 29. İktbal'in geleneksel anlamıyla ölümsüzlüğü reddinin gerisinde muhtemelen panteizminin, Whitehead'in objektif ölümsüzlük fikri ve Karl Marks'ın öte dünyacı dinleri uyuşturucular sınıfına sokmasının İktbal üzerindeki güçlü tesiri vardır. İktbal kişisel ölümsüzlüğü reddederken ve ölümsüzlüğün kazanılan bir şey olduğunu söylerken bireysel ölümsüzlük fikrini yadsıyan ve ilahi hayatta objektifleşmekten, Tanrının zihninde ebediyen hatırlanmaktan bahseden Whitehead'in çizgisinde yürüyor gibidir. İktbal'de izlerini gördüğümüz panteist tasavvur da yine bireysel ölümsüzlüğü kabul etmez. Zira gerçek anlamda tek var olan ve tek başına ölümsüz olan Tanrıdır. Bir kere kendi başına var olan, Tanrıdan ontolojik ve kozmolojik manada bağımsız bir varlık olarak insan anlayışı panteistik düşüncenin hiçbir zaman kabul etmeyeceği bir ikilik yaratır. Her şey Tanrıdır ve ölümsüz olan da odur. Tanrıdan ontolojik olarak ayrı bir varlık yoktur ki ölümsüz olabilsin. Ve yine biliyoruz ki, Marks'ın lügatinde din afyondur. Eğer her şey Tanrını ezeli bilgisiyyle belirlenmişse; haksızlık ve adaletsizliklerin intikamı nihayetinde öte dünyada alınacaksa; gerçek alem ötedeyse bu alem önemsenmez ve haksızlıklara ve adaletsizliklere karşı öte dünyada cennet ve ilahi adalet beklentisiyle Müslümanlar direnme güçlerini kaybederler, kaderciliğe meylederler ve pasifleşirler. Bu ise İktbal'in kesinlikle kabul edemeyeceği bir zihniyettir.

⁷¹ Süreç felsefesinin İktbal üzerindeki etkisine dair geniş bilgi için bkz. Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 7. Baskı, İzmir 1999, s. 173-175, 204-205, 2065-267.

bulamamış, bu konuda ilham aldığı Whitehead ve Nietzsche'nin fikirlerini İslamileştirme cihetine gitmiştir.

Yine İkbâl'in Kuran'da bahsi geçen yeniden dirilişin bilimsel ispatına özel bir önem atfettiğini görürüz.⁷² Bir başka yerde ise başörtüsü, kölelik, çok evlilik, boşanma hakkı ile ilgili rasyonel açıklamalarına şahit oluruz. İkbâl, İslam'da gerçek anlamda köleliğin olmadığını, sadece ismen varlığını koruduğunu ve hatta Hz. Muhammed'in kölelere karşı yaklaşımının son derece liberal olduğunu düşünür.⁷³ Başörtüsünü Müslümanların kadınlara karşı duydukları saygının yegane kaynağı ve sembolü olarak görür. Ve kadın İkbâl'e göre hayatta yaratıcı bir unsurdur. Tabiatteki bütün yaratıcı güçlerin gizliliğinin başörtüsünü meşrulaştırdığına işaret eder. Kadın kutsaldır ve yabancı bakışlardan korunmalıdır. İslam'da kadınların çocukların velayetini üstlenme, kendi adına ticaret yapma, sözleşme yapma ve dava açabilme ve hatta halife olarak seçilme gibi önemli haklara sahip olduğunu zikreder. Müslüman kadının boşanma konusunda kocasıyla eşit haklara sahip olduğunu belirtir, tabi ki kocanın başlangıçta bu hakkı kadına verdiğini beyan etmesi şartıyla!⁷⁴ Açıkça görülmektedir ki İkbâl, rasyonellik kaygısıyla, bu meselelere aşırı idealize edici bir bakışla yaklaşmakta ve tarihi gerçekleri fazlasıyla göz ardı etmektedir. Her ne kadar İslam köleleri azat etmeyi özendirilmiş olsa da köleliğin cismen değil de ismen var olduğunu söylemek tarihi gerçeklerle pek uyuşmamaktadır. Başörtüsü uygulamasıyla hür kadınlarla cariyeler arasında sınıfsal bir ayrımın yaratıldığını neden görmezden gelir İkbâl! İslam tarihinde Müslümanların kadın hakları/insan hakları konusunda kötü sınavlar verdiği gerçeğine neden gözlerini kapatmaktadır! İslam kadını kutsallaştırırken, yaratıcı bir unsur olarak görürken ve ona çok önemli haklar verirken nasıl olmuş da kadını eve hapsetmiş ve erkek egemen bir toplum yaratmıştır! Bunun cevabı İkbâl'in boşanma hakkı konusundaki düşüncesinde saklıdır aslında. Her ne kadar İkbâl kadınla erkeğin boşanma konusunda eşit haklara sahip olduğunu söylese de kadına başlangıçta erkeğinkine eş bir boşanma hakkı tanınmadığının farkındadır. Çünkü kadın ancak erkeğin bu hakkı ona vermesi şartıyla eşit boşanma hakkına sahip olabilir. Kadının yaratıcı bir unsur olarak kabul edildiği bir kültürde kadın filozofların, kadın kahramanların, kadın yöneticilerin vs. olmaması çok garip değil midir?

İkbâl'in rasyonelliğe vurgusunu daha çarpıcı bir biçimde gösteren sözlerine *Mektuplar*'ında rastlarız. İkbâl'in Atiyye Hanım'a yazdığı mektubunda şu satırlarla karşılaşırız: "Şüphesiz herkes sabırla huzura kavuşacaklarına inandıkları o mekanın peşinde. Ben de oraya gitmek için sabırsızlanıyorum, çünkü orada Yaratıcı ile karşılaşp Onu zekamla ilgili *rasyonel bir açıklama getirmeye davet etmek* istiyorum. Sanırım bunu yapmak Onun için kolay bir görev olmayacak."⁷⁵

⁷² Muhammed İkbâl, *Yansımalar*, s. 86.

⁷³ Muhammed İkbâl, *İslam Düşüncesi*, s. 58-60.

⁷⁴ Muhammed İkbâl, *İslam Düşüncesi*, s. 96-99.

⁷⁵ Muhammed İkbâl, *Mektuplar*, s. 56.

Şimdi bu noktada insanın aklına şöyle bir soru geliyor: Mademki İlahi hayat akıl ve mantıkla düzenlenmiş bir hayattır, mademki evren Onun davranışdır ve mademki doğa bilimleri yoluyla Ona ulaşabiliyor ve Onun davranışlarına nüfuz edebiliyoruz, o halde dine ne gerek vardır? Bu noktada İkbal'den de Ebu Bekir Razi, Spinoza ya da Kant'ta gördüğümüz türde naturalistik bir din anlayışı beklenemez mi? Beklenmemelidir, çünkü bu, İkbal'in siyasi amacına hizmet etmez. İkbal'in siyasi hedefi açısından bireyi aşktan, coşkudan, mücadele ruhundan yoksun bırakan filozofların soğuk Tanrısı yetersizdir. Bu yüzden İkbal, sırası geldiğinde, bizlerden akli terk etmemizi, dinin esas gayesinin zihinsel değil ameli olduğunu ve dolayısıyla akıl ve ilim yolundan ayrılp aşk ve cemaatle ibadet yolunu tercih etmemizi isteyecektir. Çünkü İkbal teoriden ziyade pratiğin daha etkili bir birleştirici olduğunun - sadece kendi ameline bağlı kalan uluslar varlıklarını koruyabilmişlerdir⁷⁶ - farkındadır. İslam'da eyleme değil de teoriye ağırlık verilmesi durumunda düşünce ve yorum farklılıkları doğacak ve bu da birliği bozan ve dağıtan bir yapı oluşturacaktır. İkbal bu nedenle mezhepçiliğe ve fikir ayrılıklarına - Her ne kadar Hz. Peygamber ümmetinin ihtilafını rahmet olarak görmüş olsa da - şiddetle karşı durmuştur.⁷⁷ Öyleyse ancak ve ancak ameli yönü güçlü bir din bizi nihai hakikate ulaştırabilir, Tanrının yaratıcı hayatına sokabilir ve birliği tesis edebilir. Nitekim İkbal mucize konusu geçtiğinde, selefi Seyyid Ahmet Han'ın ya da Spinoza, Kant vb. akılcı düşünürlerin yaptığı gibi rasyonel gerekçelerle inkar yoluna gitmemiş, rasyonellik kaygısını bir kenara bırakarak birlik hedefi açısından pragmatist bir tavır sergilemiştir: "Mucizelerin gerçekten var olup olmadığı önemli bir mesele değildir. Bu, sadece bir görüş meselesi olup çeşitli açıklama yolları bulunmaktadır. Asıl mesele, 'Mucizelere inanmak bir ulus için yararlı mıdır, değil midir?' meselesidir. Ben yararlı diyorum. Çünkü böyle bir inanç, sosyal varlıkları ve hatta milliyetleri bölgesel değerlere değil bir ülkeye dayanan (İslam gibi) toplumları bir arada tutan olağanüstülük duygusunu yoğunlaştırır. Toplumsal gelişme açısından bakıldığında, mucizelere inanmanın büyük ölçüde gerekli olduğu anlaşılacaktır."⁷⁸

İkbal akılcılığı ve bilimi son derece önemsemektedir. Müslümanların doğa ve diğer medeniyetler karşısında güçlü bir medeniyet inşa edebilmelerinin olmazsa olmaz bir şartıdır bu. Bu nedenle İkbal din ile bilimi uzlaştırma, birbirinin tamamlayıcısı kılma, hatta bilimsel düşünce ve araştırmanın dinin ruhuna ait olduğunu ve dinen zorunlu olduğunu gösterme projesini hayata geçirmiştir. İkbal, Batıda asırlardır süren büyük savaşların sebebi din-bilim çatışmasını nasıl çözmeye çalıştı acaba? Bu, esas itibarıyla, bir anlamda ideal ile gerçeğin, sonluyla sonsuzun, rasyonel ile irrasyonelin

⁷⁶ Muhammed İkbal, *Mektuplar*, s. 84.

⁷⁷ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 80; *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 66. İkbal birliğe en çok ihtiyaç duyulduğu zamanlarda yorum farklılıklarının bir kenara atılması ve bir an önce birliğin tesisi edilmesi gerektiğine işaret eder aslında.

⁷⁸ Muhammed İkbal, *Yansımalar*, s. 58.

uzlaştırılmasını gerektiren güç bir denemedir. Batı bu sorunu, dinin dünya üzerindeki epistemik ve siyasi otoritesini kırarak ve toplumsal ve siyasal alanda seküler bir bilinç yaratarak çözmüştür. Batı bilimin özerkliğini sağlamış ve dünya işlerinde Tanrı idesini kurucu bir öge olmaktan çıkarmış; dini bir öte dünya, duygu, ahlak - aslında Kant'ın katkılarıyla ahlak alanını da dinin sultasından çıkarmıştır Batı - meselesi olarak bireysel/mahrem bir alana hapsedmiştir.

İkbal bu uzlaşmayı sağlamak için, Batı akılcılığının irrasyonel, salt duygusal ya da patolojik diye eleştirdiği ve bilgi kaynağı olarak kabul etmediği dini/mistik tecrübenin empirik tecrübe kadar gerçek ve bilgi verici bir tecrübe olduğunu iddia etme cihetine gider. Düşünce tarihinin iyi bilinen hususlarındandır ki, Hume ve Kant'ın metafizik ve teolojiye yönelik eleştirileri dinin kesinlikle bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilemeyeceğini göstermiş ve sonrasında mantıkçı pozitivistler, pozitivist bilim adamları ve analitik felsefeciler dini noetik bir niteliği ve nesnel bir referansı olmayan salt duygusal bir hale ya da ilkel bir yanılsamaya indirgemişlerdir. Dolayısıyla İkbal, dinin, gerçekliği ve bilgi verici yetki ve otoritesi bakımından üzerine dayandığı dini/mistik tecrübenin de nesnel ve bilgi verici bir tecrübe olduğunu göstermek zorundadır.

İkbal düşünceyi zaman ve mekanla sınırlaması ve düşüncenin sonsuzlukla ilişkisini kuramaması nedeniyle Kant'ın inançsızlığı yarattığını; Gazali'nin ise Allah'ın kalbine attığı nurdan esinlenerek akıl ve bilimin yetersizliğine kendisini inandırdığını söyler. Her ikisi de düşüncenin kendi içinde barındığı sonsuz imkanlarla kendi sınırlarını aşabileceğini ve sonsuzla temas kurabileceğini anlayamamıştır. Kant bilimi yüceltip mistik/dinsel olanı önemsizleştirirken Gazali mistik/dinsel olanı yüceltip bilimi önemsizleştirmiştir. Dolayısıyla her ikisi de duygu/sezgi ile düşünce arasındaki organik bağı görememiştir. İkbal'e göre dini tecrübe, tıpkı fenomenal dünyayla bizi karşılaştıran ve o dünya hakkında bilgi verici niteliğe sahip olan duygusal tecrübeler gibi, Allah'la bizi karşılaştıran ve Onun hakkında bilgi verici niteliğe sahip olan algısal bir tecrübe türüdür. Bu tecrübeye kişi, kendi sonlu doğasını aşarak olağanüstü ve sonsuz bir Zat ile yakın ve içten bir temas kurar, Sonsuz Hayata iştirak eder. Ancak bu tecrübe, analizi ve başkalarına nakli mümkün olmayan bir tecrübedir. "Mistik tecrübenin başkalarına naklinin mümkün olmamasının sebebi, aslında onun mantık kurallarına dayanmayan, anlaşılmaz bir duygudan ibaret olmasıdır".⁷⁹ Bununla beraber, İkbal, dini tecrübenin akılla ilgili unsurlar taşıdığına da - noetik tecrübeler olduğuna - inanmakta ve dolayısıyla onun salt anlaşılmaz bir duygudan ibaret olmadığını da söylemektedir. İkbal, William James ve Hocking'den yardım alarak, duygunun her zaman sahibinin ötesinde bir şeye işaret ettiğini ve zihnimizde bir duygu belirir belirmez duyulan şeyin düşüncesinin de ayrılmaz bir parça olarak duyguya eşlik ettiğini belirtir. Öyleyse "bilgi edinmek bakımından mistik tecrübe sahası, herhangi bir tecrübe sahamız kadar gerçek ve güvenilirdir. . . ve dini tecrübe,

⁷⁹ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* s.40.

akli ve mantıki yanı da ağır basan bir duygu halidir."⁸⁰ Sonuç olarak dini tecrübe bizi, tıpkı James'in inandığı gibi, bilincin alt tabakalarına değil, bilincin rasyonel boyutundan çok daha ötelere, bilincin üst mertebelerine, ben ötesi alana ulaştırır ve böylelikle rasyonel düşüncenin sınırlarını ve imkanlarını genişletir.

İkbal, düşüncenin dini tecrübe/aşk sayesinde kendi sınırlarının ötesine uzandığına işaret ederek Kant'ı reddetmiş; duygu ile düşünce arasındaki organik bağı göstererek de Gazali'yi reddetmiştir. Dolayısıyla İkbal'in Kant ve Gazali'yi reddinin gerekçesi, din ile bilimin kardeşliğine olan inancıdır. Onun sözleriyle, "Çünkü her iki duygu aynı kökenden olup birbirini tamamlarlar. Biri Gerçeğin ayrıntılarıyla ilgilenirken öteki bütününcü inceler. Biri Hakikatin ebediliğini; diğeri ise geçiciliğini tahlil eder. Biri Gerçeğin tümünün varlığıyla mutlu olurken, öbürü belirli bir bölümünü gözümüzün önüne sermek yoluyla bütünü enine boyuna incelemeyi amaçlar. Yeniden canlanmaları için ikisinin de birbirine ihtiyacı vardır. İkisi de hayattaki fonksiyonları ölçüsünde görebildikleri aynı Gerçeği görmeye çalışırlar."⁸¹

Ne var ki İkbal'in dini tecrübenin mahiyetine ilişkin analizleri kanaatimizce yeterli ve tam değildir. Bu konu, duygu, düşünce, bilinç, sezgi, dini tecrübe, zaman, sonsuzluk, tarihsellik gibi kavramlar üzerine çok kapsamlı bir araştırma ve incelemeyi gerektirmektedir. İkbal'in perenniyalist iddiaları yıkan yapılandırmacı epistemolojiden haberi varmış gibi de görünmemektedir. Sonlu ile sonsuzu, anlaşılması, mantıksal analizi ve başkalarına nakli mümkün olmayan ferdi bir duygu ile düşünceyi uzlaştırmanın oldukça güç olduğunun farkındadır İkbal. Pragmatik bir doğrulama dışında ya da bir ittifak argümanı geliştirme dışında bu tecrübelerin doğrulamaya kapalı olduğu ve bu yönden aralarında benzerlik kurulan duyusal tecrübeye tamamen aykırı bir yapıya sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır. O yüzden derin felsefi tahliller ve eleştirel düşünceler geliştirmekten ve meseleyi çok daha kapsamlı bir biçimde incelemekten ziyade James, Bergson ve Hocking'ten alıntılarla düşüncesini desteklemekte ve meseleyi geçiştirmektedir. O, dini/mistik tecrübe literatüründeki akıl karşıtlığını destekleyen düşünceleri ve bu tecrübelerin düşünceye aktarılmış hallerinin paradoksal ve çelişkili örneklerini - ki bunlar bolca vardır mistik literatürde - pek zikretmemektedir. Çeşitli kültürlerden mistikler ve mistik literatür İkbal'i tasdik etmeyecek ve bu tecrübelerin anlatılamazlığında, irrasyonelliğinde, paradoksallığında, dil ve mantığın ötesinde ve dışında olduğu konusunda neredeyse evrensel bir ittifak kuracaktır. İkbal'in siyasi amacı nedeniyle taraflılığı burada da gözümüze çarpmaktadır.

Açıkça görülmektedir ki İkbal, dini tecrübenin de tıpkı duyusal tecrübeler gibi gerçek ve bilgi verici olduğunu ve duygu ile düşünce arasında organik bir bağ

⁸⁰ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* s. 43, 47.

⁸¹ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* s. 18-19.

bulduğunu iddia ederek din ile bilimi uzlaştırmaya çalışmakta ve nihayet dini tecrübe yoluyla düşüncenin/akıl sınırlarını genişlettiğine, onu sonsuzluğa taşıdığına inanmaktadır. Ancak İkbâl'in bu uzlaştırma denemesinde dikkat çekici olan iki husus vardır. İlki, din ile bilimin birbirine ihtiyaç duyduğu ve birbirini tamamladığı görüşüdür. Çünkü seküler bir bilim gerçeğin bütününe kavrayamayacak, gerçekliği parçalara ayıracak ve benliği kendi egosu içine hapsedecek ve böylelikle ahlaksızlığa ve ruhsuzluğa meydan verecektir. Bilimsiz/akılsız/mantıksız bir din ise kendi kendini imha edecektir. İkbâl'in gerçekleştirmeye çalıştığı şey, bu ikisini (din ile bilimi, akıl ile aşkı) uzlaştırarak çok daha güçlü bir insan türü yaratmaktır. İkincisi ise, dini tecrübenin *akıl ve mantık yanı ağır basan* bir duygu hali olduğudur. İkbâl'in uzlaştırma girişimi bu iki anahtar düşüncenin sağlam bir biçimde temellendirilmesi ve hayata geçirilmesine bağlıdır. Ne var ki, İkbâl'in birazdan zikredeceğimiz başka düşünceleri, onun içine düştüğü paradoksal/çelişkili/çözümü güç durumu gözler önüne sermekte ve uzlaştırma girişiminin üstüne gölge düşürmektedir.

İkbâl'in yukarıda zikrettiğimiz iki anahtar düşüncesini ve "Mutlak Hakikat akıl ve mantıkla düzenlenen bir hayattır" sözünü şu sözleriyle yan yana koymaya çalışalım: "Bu sebeple, açıkça söylemek gerekirse, ilim ve irfanın keşfini sağlayan tecrübe *idrakle kavranacak bir akli gerçek değildir*. Öyle bir canlı olay, iç biyolojik bir değişim üzerinde öyle bir davranış sonucudur ki, *hiçbir mantık sınırının içine giremez*. Bu ancak ve ancak kendini insanların yaşadığı dünyayı alt üst etme veya yeni bir dünya yaratma ameliyle gösterebilir. Ancak ve ancak bu suretle, bu zaman dışı ve sonsuz tecrübenin muhtevası zamana ait hareket içinde yayılıp gelişebilir ve kendini tarihin gözü önüne etkili bir şekilde çıkarabilir. Anlaşılan, kavram ve görüş yoluyla Hakikati el almak, bu faaliyet için hiç de ciddi bir yol değildir. . . Bu bakımdan bizzat kendisi bir yaşama tarzı olduğu için din, *Hakikate giden yegane yoldur*."⁸² İtalik olarak belirttiğim yerler din ile bilimin birbirine ihtiyaç duyduğu ve birbirini tamamladığı fikrini ve dolayısıyla ikisinin uzlaştığı görüşünü boşa çıkarmakta; Mutlak Hakikatın akıl ve mantıkla düzenlenen bir hayat olduğu düşüncesini yalanlamaktadır. Çünkü buradaki sözlerinden dini tecrübenin hiçbir mantık sınırının içine girmediğini ve dolayısıyla Hakikate gitmek için bilime ihtiyacımızın olmadığını anlıyoruz. Nitekim şu sözü de bu durumu tasdik etmektedir: "Varlık nedir, yokluk nedir; bana öğretti. Akıl puthanesini Kabe'ye çevirdi. . . Ben artık aşktan başka bir şey bilmiyorum, düşünmüyorum. Herkes bana ne derse desin, umurumda değil. Artık ilme dahi ihtiyacım yok. Ben sadece yanarım, ağlarım, kıvranırım, eririm."⁸³ İkbâl'in şu sözlerini de onun rasyonelliğe ve bilime verdiği değerle, Kuran'ın bilimsel veriler ışığında okunması gerektiği tavsiyesiyle birlikte düşünmek oldukça zor: "Kolektif hayatları, belli bir toprak parçasına bağlı ve bu toprak parçasından ibaret olan milletlerin hiç de Rasyonalizmden [modern bilgiden ve eleştiri alışkanlıklarına sahip bir bilgiden] korkmaları gerekmiyor. Bununla birlikte, Rasyonalizm, bizim için tehlikeli bir düşmandır; çünkü Rasyonalizm bize cemaat/ümmeet hayatı bahşeden temel ilkeyi hedef alır ve yalnızca kendisi, bizim

⁸² Muhammed İkbâl, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* s. 245.

⁸³ Muhammed İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 92-93.

kolektif varoluşumuzu anlaşılır, idrak edilir ve anlamlı kılmaya kalkışır. Rasyonalizm, esas itibariyle bir analizdir ve sonuçta, dini bir fikrin verdiği güçle başarılan cemaate dayalı hayat tasavvuru tezini çözmekle, dağıtmakla tehdit eder. . . Ancak benim burada dikkatinizi çekmeye çalıştığım nokta, dogmanın, yani bizim cemaat dayanışmamızın dayandığı evrensel buluşma noktasının, bizim için esas itibariyle entelektüel olmaktan ziyade milli bir önemi haiz olduğu fikridir. Dini, benim kanaatime göre, spekülatif bir bilgi sistemine dönüştürmeye çalışmak, bütünüyle anlamsız ve hatta saçma bir çabadır; çünkü dinin gayesi, *hayat hakkında zihni olarak düşünmek değildir*; aksine dinin gayesi, hayatın tedrici olarak yükseltilmesi ve yüceltilmesi amacıyla insicamlı bir sosyal bütün inşa etmektir. Dinin bizatihi kendisi bir metafiziktir. . . Dinin amacı ameldir, *insanın akli ve zihni gereksinimlerini karşılamak değil*. . . Bugün sadece kendi ameli geleneklerine bağlı kalan uluslar varlıklarını koruyabileceklerdir."⁸⁴ İşte buradaki sözlerinde İkbal'in siyasi amaçlılığı ve tarafgirliği açığa çıkmaktadır. Çünkü modern bilgi ve akılcılığın değerini ve geçerliğini ümmetin birliğinin kaderi tayin etmektedir. Eğer akıl, dine ve dinin sosyal-siyasal amacına hizmet ediyorsa makbuldür. Aksi halde reddedilmelidir. Hatta dini tecrübeyle sonsuzluğa uzanan ve aşka ulaşan bir kişinin bilime de ihtiyacı kalmamıştır. İkbal'in sözleriyle, "Akıldan geç, aşk denizinin dalgasına yapış! O değersiz ırmakta inci bulunmaz. . . Akıl yolunu bırak. . . Yazık bize, ne ahmaklık ettik de onun [akılın] büyüüne kapıldık. Meğer o, pusu kurup adamın yolunu vuran bir eşkıya imiş. . . Akıl modern çağ için bir ayak bağı. . . Ancak iyi olarak yaratılan ve hilkatın esrarına mahrem olan insan anlayabilir ki, zeka ve maharet şeytandan, aşk ise Adem'den sadır olur. . . Yol izini bin bir hile çeviren akıldan sorma. Bu tek fende kemal sahibi olan, ancak aşktır. . . Aşıklar Tanrıya kendilerini verirler. Yoruma takılı akılı o yolda kurban ederler. Aşık mısın? Mekandan mekansızlığa yürü. . . Kelamı, felsefeyi gönül sahifesinden tamamıyla çıkardım. . . Dine gerçekten uzaktır felsefe, aşk ve şevklerden uzaktır felsefe. . . Geç felsefeden sen, Musa'nın etekten tut. . ."⁸⁵ Dolayısıyla İkbal, aşkla yıkanmamış, dinin hizmetine sokulmamış bir akla karşı oldukça güvensiz ve hatta düşmanca bir tavır sergilemiştir. Yine onun sözleriyle, "İlim aşktan nasibini almadıkça; Görevi ne? Düşünceye sahne olmaktan başka; Samiri'nin büyüüdür bu tiyatro sahnesi; Ruh'l-Kuds'süz ilim büyücülük değil mi?. . . Gönül ateşinden nasipsiz ilim, şer; Işığ , deniz ve karayı karanlık eder. . . İlimde aşk olmazsa batıl bir ilim olur. . . Akıl tevhit ile yolunu buldu ve maksada ulaştı. . . Düşüncüyü aşk ateşiyle tutuşturup aydınlat."⁸⁶

İkbal'in Batıyı reddine gerekçe oluşturan şey tam da yukarıdaki sözleriyle vurguladığı husustur. Yani Batı, düşüncüyü aşk ateşiyle tutuşturup aydınlatamamıştır.

⁸⁴ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 86-87; *Mektuplar*, s. 84-85.

⁸⁵ Muhammed İkbal, *Şaktan Haber*, 109, 116, 120, 130, 143, 225; *Cavidname*, s. 24, 36; *Ey Şark Kavimleri*, s. 47, 137.

⁸⁶ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 25, 93, 94; *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 23, 34

Bu yüzden Avrupa ideal nizamlar kurmuş ve pozitif bilimle aydınlanmış olsa da sapık egolar geliştirmiş; insanlığın ahlaki gelişimine engel olmuş; çağımız insanının ruhunu öldürmüş ve benliğini yok etmiş; paracı ve sömürgeci bir kültür üretmiş; ayrımcılığı ve bölücülüğü beslemiş; büyüçülüğü, tilkiliği ve eşkıyalığı meslek edinmiştir. Batılının ölü kalbi ve nemsiz gözleri nedeniyle insanlık bunalımdadır; alem ölüye dönmüştür; insanlık masal olmuş ve insan insana yabancılaşmıştır; çağımız çok çirkin ve hilekar olmuştur.⁸⁷ Açıkça görülmektedir ki, İktbal'e göre, Batı seküler bir bilim üretmekle, akli ve benliği yaratıcı kaynağından ayırmakla modern çağın insanını ruhen öldürmüş ve bir bunalım çağı yaratmıştır. Kudretin, neşenin, dinamizmin tek kaynağı olan din/aşk işlevsiz bırakılarak insanlık yaratıcı güçlerinden mahrum bırakılmıştır. Görünen o ki, insanlık gün geçtikçe derin bir anlamsızlığa ve ölüme doğru sürüklenmektedir İktbal'in gözünde.

İktbal'in Batı eleştirisi, insaf sınırlarını zorlamasının yanında, felsefi olmaktan çok aşırı duygusal ve aşırı retorikselidir. İnsaf sınırlarını zorlamasının nedeni ise insanlığın kurtuluşu adına tek alternatif olarak İslam'ı yüceltmek amacıyla (İslam'ın önderliğinde insanlığın birliği projesi adına) Batıyı bütün kötülüklerin sebebi olarak göstermek suretiyle siyasi tutku ve ihtirasına yenik düşmesidir. Böyle yapmakla bir yandan Batıya karşı aşırı önyargılı, aşırı genellemeci ve tarafgir bir tutum geliştirmiş bir yandan da kendi geleneğine karşı eleştirel düşünce melekelerini köreltmıştır. Savunmacılığı ve siyasi ihtirası, "Ben burada eleştirel bakışı benimseyen araştırmacının yaklaşımını benimseyerek. . ."⁸⁸ diyen ve eleştirel ve bilimsel bir bakış açısına sahip olduğuna bizi inandırmaya çalışan İktbal'e dair okuyucuda "İktbal, inandırıcı ve samimi değil" kanaati uyandırmaktadır. İnsanlığın bunalımına ve insanlığın giderek çürümekte olduğuna ilişkin sözlerinde ise aşırı abartı görülmektedir.

Bugün hepimiz biliyoruz ki modern Batı hala bilimsel keşifleri, teknolojik icatları, toplumsal ve siyasal bilinci, ekonomik gelişmişliğiyle bütün dünyayı aydınlatmaya devam etmekte ve bireysel ve toplumsal haklar ve sorumluluklar konusunda da yine bütün dünyaya örnek teşkil etmektedir. Evrensel insan hakları, çevre bilinci, demokrasi, hukukun üstünlüğü, çoğulculuk, bireysel hak ve özgürlükler, azınlık hakları gibi konularda tüm dünya vatandaşlarında belli bir bilinç oluşturan yine Batıdır. Özellikle bireysel ve toplumsal haklar, özgürlükler ve sorumluluklar konusunda hem Batıda hem de Doğuda bulunma ve yaşama şansını yakalamış kişiler açısından Batıya hayranlık duymamak neredeyse elde değildir. Güçlü bir liberal düşünce geleneğine sahip Batının bireyin hak ve özgürlüklerine olan vurgusu ve bireysel hak ve özgürlükleri her şeyin önünde tutması - özellikle bireyin dilediği gibi düşünme ve diğerlerinin hak ve özgürlüklerine zarar vermeden dilediği gibi yaşama özgürlüğü; devletin de bütün farklı dünya görüşleri ve iyi yaşam anlayışları karşısında tarafsız kalarak tamamına eşit mesafede durması - bizim gibi toplumcu/cemaatçi/kolektif zihniyete ve yaşama alışkanlığına sahip olan ve dolayısıyla

⁸⁷ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* s. 240, 249, 250; *Şarktan Haber*, s. 186; *Cavidname*, 77-78, 82, 236; *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 55, 101.

⁸⁸ Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, s. 46-47.

çoğulculuk fikrine karşı alerjik reaksiyonlar gösteren toplumlara fazlasıyla tehlikeli, tehditkar ve ahlaksızca görünecektir. Öyle görünüyor ki, İktbal'in de sözcüsü olduğu modernlik karşıtı hareket başarısız olmuştur. Tarihsel süreç modernliğin güçlerini ve Modern Batıyı daha da güçlendirmiş, İktbal ve onun gibi düşünürleri antika ve hayalperest düşünürler ordusuna katmıştır.⁸⁹

İktbal'in bilimsel, ekonomik ve siyasi⁹⁰ yönüyle hayran olduğu Batının gelişmesi ve ilerlemesi, onun kıyasıya eleştirdiği araçsal ve siyasal aklı geliştirmesinde, bireysel hak ve özgürlükleri tüm birliklerin önünde tutmasında, bilimi, siyasi ve toplumsal alanı sekülerleştirmesinde gizlidir. Ne var ki İktbal, onun Batıya hayranlık duymasına sebep olan güçlerin gerisinde sekülerleşmenin yattığını görmekte ama bunu bir türlü içselleştirememektedir. İktbal bir yandan Batının kazanımlarına sahip olmak isterken bir yandan da Batının bu kazanımlarının müsebbibi olan sekülerliği yadsır. İşte onun en büyük açmazı da/çelişkisi de budur. Bu açmazı/çelişkiyi, Tanrıyı dünyadan kovmadan da yaratıcı ve özgür bir bireyin olabileceğine inançla gidermeye çalışır. Ancak bunu, İslam itikadına Batılı düşüncelerle şekil vererek ve ona Batılı bir ruh üfleyerek başarır. İktbal'in amacı, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, güçlü ve hayat kaynağını kendinde bulan bir benlik ve böyle benliklerden oluşan birlik içindeki güçlü bir toplum yaratmaktır. Kendi geleneksel mirası içerisinde aradığı dirilişi sağlayacak denli güçlü bir benlik tasarısı bulabilmesi pek mümkün değildi. Bu tür bir benliğin prototipi zaten İktbal'in de yakinen tanıma fırsatı bulduğu Batıda mevcuttu. Batı Aydınlanma dönemiyle insanları kendi akıllarını kullanmaya teşvik etmiş, bireyciliği geliştirmiş, hatta deistik bir tavırla bilime özerklik sağlayarak yeryüzünde Tanrının ve Tanrı adına konuşanların iktidarına son vermiş ve nihayet dünyayı insanın eline bırakmıştır. İnsanın ve evrenin kaderi insana bağlıdır bundan böyle. Dolayısıyla Batının atılgan, mücadeleci, hırslı, hak ve özgürlüklerinin derdindeki yaratıcı ve kendi kaderine kendisi yön verebilecek erke sahip bireyinin gerisinde akılcılık, bilimsel başarılar, dilediği gibi düşünme ve başkalarının da eşit şart ve fırsatlarla yaşama özgürlüğüne müdahaleyi mübah görmeyen bir özgürlük ve çoğulculuk çizgisinde halkın kendini yönetmesine imkan veren bir demokrasi bilinci, bireycilik ve sekülerleşme vardır. Batının kendi güçlü benliğini seküler ve eleştirel akılcılığına ve bilime borçlu olduğu inkarı pek mümkün olmayan bir gerçektir. İktbal böyle güçlü bir benliği İslamileştirmek, yani akılcılık, bilimsellik, bireycilik ve demokrasi gibi Batılı değerlere dini bir kimlik kazandırmak derdindedir. Bunun için kader anlayışını köklü değişime uğratar; Tanrının gücünü sınırlar; ucu açık, belirlenmemiş ve her daim bireyin yaratmalarıyla şekil alan bir gelecek kurgusu bina eder, bir öte dünya fikrini

⁸⁹ Adam K. Webb, "The Countermodern Moment: A World-Historical Perspective on the Thought of Rabindranath Tagore, Muhammed Iqbal, and Liang Shuming", *Journal of World History*, s. 211.

⁹⁰ İktbal'in İngilizleri övüşü hakkında bkz. *İslam Düşüncesi*, s. 77.

reddeder; ruh-beden ilişkisi analogisinden hareketle evreni Tanrının davranışı olarak yorumlayarak gerçekliğin ruhaniliği ve kutsallığını temellendirmeye çalışır. . .

İkbal'in amacı güçlü bireylerden müteşekkil kendi kendine yeten - Batı medeniyetine alternatif hatta ondan daha üstün - bir birlik toplumu olduğuna göre - ki İkbal'e göre insanlığın evrensel birliğini ancak İslam sağlayabilir - sadece bilimsel düşüncenin değil demokrasi, eşitlik, özgürlük gibi siyasi değerlerin de İslami olduğunu, İslam'dan neşet ettiğini, özgün ve gerçek formuyla İslam'da bulunduğunu göstermek zorundadır. Nitekim bunu da dener. İkbal'in inancı odur ki, "Şahsiyet ve sağlıklı bir tahayyül bulunursa günah ve kederle dolu bu dünyayı hakiki cennet haline getirecek yeni bir yapılanma gerçekleştirilebilir."⁹¹

Bu yapılanmanın adına İkbal "manevi demokrasi" adını verir. Onun sözlerine kulak verecek olursak, "İnsanlık bugün üç şeye muhtaçtır: Alemin manevi bir yorumu, ferдин manevi hürriyeti, manevi bir temel üzerinde insan topluluğunun tekamülüne yön veren evrensel nitelikteki temel prensipler. Kuşkusuz, Avrupa bu temellere dayalı ideal nizamlar kurmuştur. Ancak salt akıl yoluyla ortaya konan gerçeğin, ancak ve ancak şahsi vahiy ve ilhamın doğurduğu o iman ve inanç ateşini yakmaya gücü yetmediği tecrübelerle sabit olmuştur. Salt aklın insanları çok az etkilemesinin, buna karşılık, dinin fertleri her zaman yükseltmesinin ve cemiyetleri toptan değiştirip maneviyata sevketmesinin sebebi budur. Bu itibarla Avrupa felsefesi, kendi hayat çerçevesinde hiçbir zaman yaşayan bir amil haline gelmemiştir. Bunun neticesi ise, yegane işi, zengin lehine yoksulu sömürmekte olan ve birbirine karşı müsamahasız demokrasiler aracılığıyla kendini arayan sapık bir ego veya benlik olmuştur. İnanınız ki, bugün Avrupa, insanın ahlaki gelişmesi yolunda en büyük engeldir."⁹²

İkbal'in yukarıdaki sözleri iyi tahlil edilecek olursa, siyasi düşüncesinin odak noktasının manevilik ve evrensel nitelikteki temel prensipler olduğu görülecektir. Daha önceki sayfalarda gördük ki İkbal, evrenin manevi yorumunu yapmış ve bireyin manevi hürriyetini tesis etmiştir. Geriye bir tek, demokrasi, özgürlük, eşitlik, düşünce hürriyeti, insan hakları gibi evrensel nitelikli temel prensipler kalmaktadır. Ve İkbal, Avrupa'nın bu temellere dayalı ideal düzenler kurduğunun da farkındadır. Hatta şu tespiti dikkat çekicidir: "Yeni Dünya güçlerinin baskısı ve Avrupa uluslarının siyasi tecrübeleri, bugün Müslümanların zihnine, İcma kavramının gerçek değeri ve imkanlarının iyice yerleşmesine vesile olmaktadır. Cumhuriyet kavramının gelişmesi ve Müslüman ülkelerde yavaş yavaş yasama meclislerinin kurulması büyük bir ileri hamle teşkil eder."⁹³ Yine İkbal'in konuyla ilgili, bir başka eserindeki sözleri de dikkate değerdir: "İngiliz İmparatorluğunun insanlığın siyasi evrimindeki uygarlaştırıcı bir faktör olarak kalıcılığı, bizim en büyük çıkarlarımızdan biridir. Bu geniş imparatorluk,

⁹¹ Muhammed İkbal, *Yansımalar*, s. 53.

⁹² Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 239-240.

⁹³ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 233.

bizim siyasi idealimizin bir yönünü yavaş yavaş hayata geçirdiği için bizim tam sempaticimizi ve saygımızı hak ediyor."⁹⁴

İkbal nasıl ki bilimsel düşüncenin İslam'dan neşet ettiğini iddia ediyor ve Avrupa medeniyetinin mimarının İslam olduğuna inanıyorsa aynı şekilde insan hakları, özgürlük, eşitlik ve demokrasi gibi evrensel prensiplerin de İslami olduğunu ve bu prensiplerin gerçek ve özgün halinin İslam'da bulunduğunu iddia etmekte ve buna inanmaktadır. Bir başka açıdan, Batıdan devşirdiği söz konusu değer ve ilkeleri İslamlaştırmaktadır İkbal! Bir yerde o, "Bu genç siyasi reformcular, görünüşte Batıdan ödünç aldıklarını zannettikleri siyasi özgürlük idealinin İslam'ın ideali olduğunu ve böyle olunca da, yaptıkları işle hür Müslüman vicdanının haklı taleplerini dillendirdiklerini gösterme çabası içinde olurlarsa, daha etkili ve etkileyici olurlar ve halk tarafından da desteklenirler."⁹⁵ der.

O, İslam'ın tam anlamıyla ve saf bir biçimde demokratik bir din olduğuna inanır. *Mektuplar'ında* da bunu açıkça dile getirir: "Fakat şurasını açıkça biliyorum ki, Hinduizm sosyal demokrasiyi benimserse Hinduizm olmaktan çıkar. İslam açısından ise uygun değişiklikler ve İslam'ın kanuni prensiplerinin de içine sokulmasıyla sosyal demokrasi bir devrim niteliği taşımayıp İslam'ın orijinal saflığına dönüş olacaktır. Modern meseleleri çözüme kavuşturmak Müslümanlar için Hindulardan daha kolaydır."⁹⁶ Yine bir başka yerde İkbal, "Demokratik hükümet düzeni sadece İslam'ın ruhuna tamamıyla uygun olmakla kalmıyor, bu, İslam dünyasında halen etkinliklerini göstermekte olan yeni güçler karşısında bir zaruret haline de gelmiştir."⁹⁷ Ancak İkbal'in manevi demokrasisi, temelde aynı prensipleri hayata geçiren Batılı demokrasiden daha başka, daha fazla, daha üstündür. Çünkü "İslam'da demokrasi, ekonomik fırsatın yayılmasına bağlı bulunmayan, her insanın gizli bir gücün merkezi olduğu tasavvuruna dayanan ve imkanları belli bir karakter tipi oluşturarak geliştirilebilecek manevi bir prensiptir. Avam maddiyatından ayrı olarak İslam, insanı yaşam ve gücün en soylu türü biçiminde tasavvur etmiştir."⁹⁸

İkbal demokrasiyi siyasi bir ideal olarak İslam'ın en önemli yönlerinden birisi addeder.⁹⁹ Ve tevhit, İkbal'de siyasi bir renge boyanır ve "yaşayan bir görüş olarak temelde eşitlik, dayanışma ve özgürlük" biçiminde tanımlanır.¹⁰⁰ İkbal, eşitlik, özgürlük ve dayanışma olarak nitelediği ideal prensiplerin hayata geçirilmesine, yani

⁹⁴ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 77.

⁹⁵ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 33.

⁹⁶ Muhammed İkbal, *Mektuplar*, s. 30.

⁹⁷ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 213.

⁹⁸ Muhammed İkbal, *Yansımalar*, s. 72.

⁹⁹ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 77.

¹⁰⁰ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 210.

tevhidin gerçekleştirilmesine bir devlet yönetimi biçimi olarak bir eserinde teokrasi¹⁰¹ bir başka eserinde ise demokrasi¹⁰² olarak göndermede bulunur. Buradaki tanımlamada bir çelişki var gibi görünüyor. Çünkü teokrasi ile demokrasi kelime anlamları itibariyle birbirlerini dışlamaktadır. Çünkü teokraside hüküm ve hakimiyet Tanrının ya da onun seçkin araçlarının, demokraside ise halkın elindedir. Teokrasi göndermesiyle İktbal, İslam'ı doğrudan doğruya Allah'ın hakim olduğu bir hükümet biçimi olarak tanımlarken, demokrasi göndermesiyle de İslam'ın ilk zamanlarından itibaren siyasi hakimiyetin, fiili olarak halkın iradesine dayandığını ve hür bir şekilde oybirliği seçimine dayanan seçmen iradesinin bir ifadesi olduğunu zikreder.¹⁰³ Ancak ister teokrasi isterse demokrasi desin, İktbal'in siyasi düşüncesinde Allah'ın mutlak hükümranlığı ve şeriatın mutlak üstünlüğü değişmeyen temel bir ilkedir. Yönetim, ülkeyi Allah'ın mutlak hükmüne, şeriata göre yönetme yemininde bulunan bir halifenin elindedir. Ancak halife de diğer insanlar gibidir, imtiyazlı değildir, seçimle gelir, hakkında dava açılabilir, eleştirilebilir ve istenirse yönetimden uzaklaştırılabilir. Kararlarını genelde istişare yoluyla verir.¹⁰⁴

Esasen İktbal'e göre İslam devleti, farklı dilden, ırktan vs. insanların kendi akılları, hür iradeleri ve kararlarıyla Allah'ın mutlak hükümranlığına tabi olmaları ve tek bir inanç sistemi etrafında birleşmelerinden ve anlaşmalarından teşekkül eden demokratik bir devlettir. İnsanlar Allah'ın hükmüne tabi olmak kaydıyla mutlak olarak eşitliği elde ederler. Bu yönüyle "İslam, dünya üzerinde halen eşitlik için çabalayan tek güçtür."¹⁰⁵ Çünkü İslam'ın peygamberinin kölelere yaklaşımı son derece liberaldi ve o, bu açıdan, demokratik eşitlik idealinin en yetkin örneği idi.¹⁰⁶ Hz. Muhammed'in "dini, ülke ve nesebi bitiriyor; Kureyş ve Arap erdemini inkar ediyor!; Alt ve üst aynı onun nazarında; Kölesiyle oturur aynı sofrada!; Hür Arapların kıymetini bilmiyor; Çirkin Habeşlilerle ittifak yapıyor!; Kızılla siyahı karıştırdılar; Kabile şerefimizi iki paralık ettiler!; Bu eşitlik, bu kardeşlik acem işi. . ."¹⁰⁷ Veda Hutbesinde Arap olmayana hiçbir üstünlüğünün olmadığını, üstünlüğün ancak takvada olduğunu; Allah'ın hükmüne göre hükmettiği sürece sakat bir köleye dahi itaat edilmesi gerektiğini belirten Hz. Peygamber, tabi ki, İktbal'in gözünde, demokratik eşitlik idealinin mükemmel örneğidir.

Aynı zamanda İslam, İktbal'e göre, "bir tavır, yani bir özgürlük hareketidir; hatta evrene karşı bir meydan okumadır."¹⁰⁸ Ancak İktbal'in özgürlük vurgusunu, çoğulcu liberal demokrasiye ait bir özgürlük olarak değil, bireyin manevi özgürlüğü olarak okumak gerekir. İktbal'de özgürlük, teolojik varoluşçu bir tonlamaya sahiptir.

¹⁰¹ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 210.

¹⁰² Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, s. 76-77.

¹⁰³ Muhammed İktbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 210; Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, s. 12.

¹⁰⁴ Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, s. 12 vd.

¹⁰⁵ Muhammed İktbal, *Yansımalar*, s. 49.

¹⁰⁶ Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, s. 59.

¹⁰⁷ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 69.

¹⁰⁸ Muhammed İktbal, *Yansımalar*, s. 69.

Siyaseten, "Bir Müslüman, İslam şeriatına mugayir ya da İslam hukukuna aykırı olmadığı sürece, istediği her şeyi yapmakta hürdür. . . İslam'ın çıkarlarının Müslümanların çıkarlarından üstün ve öncelikli olduğu söylendiği zaman, bununla aslında, bir birim olarak ferdin çıkarlarının İslami ilkenin harici/dış sembolü olarak cemaatin/ümmetin çıkarlarına tabi olduğu kast edilir. Aksi takdirde bütünüyle özgür olan ferdin hürriyetini sınırlayan tek ilke budur işte. Bu tür bir cemaat için en iyi yönetim biçimi demokrasidir; bu, insanın kendisine uygulanabilir ölçüde özgürlüğe sahip olmasına izin veren kendi tabiatının bütün imkanlarını imkan dahiline girdirmesini sağlayan bir idealdir."¹⁰⁹

İkbal'in varoluşçu tonlamaya sahip özgürlüğü ise onun birey/şahsiyet/benlik tanımında mevcuttur. Bu özgürlük fikrinin, aynı zamanda sürekli genişleyen ve belirlenmemiş, ucu açık bir geleceğin sonsuz imkanlarını içinde barındıran ve bu nedenle her an yepyeni dünyalar yaratılmasına izin veren, insanın özgür yaratıcı faaliyetleriyle şekillenen bir evren tasarımıyla organik bir bağı vardır. İkbal'in sözleriyle, "Benliğin nihai amacı bir şeyi 'görmek' değil, bir şey 'olmak'tır. . . Dünyanın sadece, düşünce ve anlayış yoluyla görülüp bilinecek bir şey olmadığını, aksine sürekli hareket yoluyla bina edilecek, tekrar tekrar bina edilecek bir şey olduğunu yaratıcı bir güvenle bilen ve benliğin bütün varlığını derinleştiren ve iradesini güçlendiren hayati bir harekettir. Bu, ego veya benlik için en yüce mutluluk anı ve aynı zamanda en çetin sınav anıdır."¹¹⁰ O yüzden İkbal bizlere hep "Kalk ve yepyeni bir dünya meydana getir. . . Aldığın her nefesle yeni bir cihan yarat!"¹¹¹ diye seslenir.

İkbal bölünmez, ezeli/zaman dışı ve ölümsüz olduğu kabul edilen tözsel bir benlik fikrini kabul etmez. Ona göre "insan aslında bir enerjidir, bir güç - bu tanımlamada ve evren tasarımında İkbal'de Leibniz'in tesirini görürüz - ya da çeşitli düzenlemeleri içeren güçlerin oluşturduğu, elementlerinin tertibinde değişiklik imkanı olan bir bütündür."¹¹² Bu güçlerin özel tertibine o, kişilik adını verir. Gerçek kişiliğimiz ya da ego ise donuk bir şey değil, eylemdir. Ve benlik kendisini zaman çerçevesinde düzenler ve disipline eder. O, kendi tecrübesiyle oluşur ve gelişir. Tecrübe de, karşılıklı birbirine atıfta bulunan ve yönlendirici bir amacın birliği tarafından bir arada tutulan bir hareketler dizisidir. Benliğin hayatı bir gerginlik durumudur. Benlik bu gerginliği, kendi çevresine nüfuz etmek amacıyla yaratmıştır. O yüzden benlik, karşılıklı saldırıların yapıldığı arenanın dışında kalmaz. Aksine benlik bu arenada yöne veren bir enerji olarak durur ve kendi tecrübesiyle şekillenir, gelişir. Ve benlik, tabiatı icabı daima daha geniş kapsamlı, daha etkin, daha dengeli ve daha eşsiz bir birliği elde etmeyi amaçlar. Onun aradığı kamil ve kusursuz bir birliktir. Bunun için benlik sürekli

¹⁰⁹ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 16, 76.

¹¹⁰ Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 261.

¹¹¹ Muhammed İkbal, *İslami Benliğin İçyüzü*, s. 61; *Şarktan Haber*, s. 215.

¹¹² Muhammed İkbal, *Yansımalar*, s. 28.

hareket halinde olmalı ve mücadele etmelidir. Aksi halde ölümsüzlüğü elde edemez.¹¹³ Dolayısıyla "insan, hür irade sahibi bir varlıktır: İnsan kendi kaderinin/hayatının yapıcısıdır; insanın kurtuluşu kendi elindedir, kendi yapıp ettiklerine bağlıdır."¹¹⁴

Din daha yüksek ve daha kapsamlı bir hayatı/birliği aramaktan başka bir şey değildir İktal'e göre. Ve insan daha geniş bir birliğin peşinde olmalıdır. Çünkü hayatın tek amacı, daha yüksek bir birliğe sahip şahsiyet geliştirebilmektir. Elindeki sonsuz yaratıcı güç ve imkanlarla benlik düşük hayat formundan daha yüksek bir hayat formuna doğru ilerler.¹¹⁵ İnsan egolar içinde en yüksek benlik şuuru sahibidir ve yaratıcının şuurlu hayatına katılmaya tek layık olan odur. Bu fani benlik Sonsuz Benliğin önüne ancak kendi kişiliğiyle ve kendiliğindenliğiyle çıkar. Yine o, geliştirdiği kişiliğiyle ölümsüzleşir.¹¹⁶ Benlik, aşk/dini tecrübe yoluyla Sonsuz Egonun hayatına katılır ve onun hayatında rol oynamaya başlar. Onun özgürlüğünü ve yaratıcılığını paylaşır. Böylece en kusursuz birliğe ulaşmış olur benlik. Bu sonsuz yaratıcı faaliyet içerisinde benlik kendi kaderini yaratır, evrenin kaderine yön verir.¹¹⁷ Dolayısıyla gelecek belirlenmiş değildir. Evren gelişme istidadına sahiptir ve henüz son şeklini almamıştır. Gelecek bir imkan olarak vardır Tanrının hayatında. Aksi halde olmuş-olacak her şeyin belirlendiği bir evren modeli insanın kişiliğini, yaratıcı özgürlüğünü, ahlaki faillliğini yok edecek ve onu ipleri arkadan çekilen bir kuklaya dönüştürecektir.¹¹⁸ "Eğer tarih, önceden planlanan bir olaylar zincirinin üst üste ortaya çıkan resimler olarak benimsenecek olursa, bizim için ne yenilik ne de değişiklik imkanı kalır. . . Ani ve dolayısıyla önceden tahmin edilemeyen güçlerle donatılmış egoların zuhuru bir anlamda, her şeyi kuşatan Mutlak ve Nihai Ego'nun özgürlüğüne sınır koymak demektir. Ama bu sınır dışarıdan konmuş değildir. Bu sınır, bizzat Onun yaratıcı özgürlüğünden ileri geliyor. Kendi yaratıcı özgürlüğünü sınırlandırmışsa da gayesi, fani ve geçici egoların kendi hayatında, gücünde ve özgürlüğünde rol oynamalarını sağlamaktır."¹¹⁹ Bu noktada aklımıza İktal'deki çelişkiye dikkat çeken bir soru takılıyor: Eğer insan yeni amaçlar oluşturabiliyor, kendisinin ve evrenin kaderine yön verebiliyorsa, evrenin kaderine yön vermede ilahi amacın durumu ne olacak? Eğer farklı amaçlar birbiriyle çarpışırsa bu, kozmik bir düzensizliğe yol açmayacak mı?¹²⁰

İktal benliğin birlik peşindeki hayatını sürekli mücadeleden ibaret görür. Bu mücadelenin bir sonu da yoktur. "Denize dal, dalgalarla pençeleş; ebedi hayat mücadeledir."¹²¹ Benlik hiç bitmeyen bir çabadır, tehlikede yaşamaktır.¹²² Yine İktal'in

¹¹³ Muhammed İktal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 137, 142, 143,144, 147,

¹¹⁴ Muhammed İktal, *İslam Düşüncesi*, s. 57.

¹¹⁵ Muhammed İktal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 137, 169, 242; *İslam Düşüncesi*, s. 129.

¹¹⁶ Muhammed İktal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 103, 161.

¹¹⁷ Muhammed İktal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 30, 126.

¹¹⁸ Muhammed İktal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 81-82, 110-112, 150.

¹¹⁹ Muhammed İktal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 112.

¹²⁰ Asghar Ali Engineer, "Iqbal's Reconstruction of Religious Thought in Islam": A Critical Appraisal", *Social Scientist*, s. 57.

¹²¹ Muhammed İktal, *Şarktan Haber*, s. 48.

¹²² Muhammed İktal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 17, 70.

sözleriyle "Kendini açığa vurmaktır yaşam; Vuruş gücünü sınamaktır yaşam! Belalarla olgunlaşır, gelişir benlik; Tanrıyı perdesiyle çevreler benlik."¹²³ Benlik kudrettir, coşkudur, sertliktir, yırtıcı ruhluluktur, taş kalpliliktir; yumuşaklık, tevazu, merhamet, kanaat vs. değil. Kudretli benliğin zayıflarla, yumuşak karakterlilerle, kişiliği gevşek olanlarla işi olmaz. O yükseklerde uçan yırtıcı kuştur.¹²⁴ O, bileye taşı olan dünyaya vurdukça keskinleşen bir kılıçtır.¹²⁵

Sonuç olarak İkbal'e göre özgür insan, Tanrının yaratıcı ve özgür hayatına iştirak eden ve onda rol alan, böylelikle de kendisinin ve evrenin kaderine şekil veren bir şahsiyettir. İkbal'in sözleriyle "Sana inci gibi açık bir sır vereyim. Bu sır, köle ve hür insanı birbirinden ayıran bir sırdır. Köle, gece ve gündüzün palavrasına inanırken; zaman, hür insanın gönlünde palavralaşır. Köle, gündüz ve geceden kendisine kefen örerken; gece ve gündüz kendisini mezara gömerken; Hür insan, kendisini zaman çamurundan çıkarır. Kendisini zaman örtüsünün üstüne yükseltir. Köle, sabah ve akşamın tuzağına düşen bir kuş gibi, kendisine uçuşun zevkini haram kılar. Halbuki hızlı nefes alan hür insanın göğsü, zaman kuşuna kafes olur. Köle mevcudu elde etmek peşindeyken, onun eline geçen hiçbir yeni ve ender şey yokken; yine onun yeri ağır uykudan değişmez, sabah ve akşam onun için gelişmez. Her an yeniler meydana getirmek ve yenileşmek hür insanın işidir. Onun telinden dökülen hayat cümbüşüdür. Hür insanın fitratında tekerrür yoktur. Onun yolu dolap beygirinin yolu değildir. Köle, günlerin ve alışkanlıkların zincirine vurulurken; dudağında 'Kader böyleymiş!' sözü yürürken, hür insanın himmeti kader ile savaşır ve o, hadiseleri meydana getirir. Geçmiş ve gelecek onun vücududur."¹²⁶

Öyle görünüyor ki İkbal, yarattığı bu benlik modeliyle, İslam dünyasında dirilişi gerçekleştirecek iksiri hazırlamıştır. İksiri oluşturan malzeme, Whitehead ve Nietzsche'den yapılan bir harmanlamadır. Sınırlı Tanrı anlayışı, açık bir gelecek fikri, genişleyen evren tasarımı Whitehead'ten; coşkulu, kendi değerini ve kaderini kendisi yaratan, kendi ışığıyla aydınlanan efendi ahlakına sahip, tembellikten, yumuşaklıktan hoşlanmayıp daima eylemlilik halinde bulunup kudret peşinde koşan, kartal gibi göklerde dolanan bir benlik tasarımı ise Nietzsche'dendir. Ancak Nietzsche'den farklı olarak İkbal'in yarattığı benlik özgürlüğü imanda bulur.

Açıkça görülmektedir ki İkbal'in manevi demokrasisi eşitlik ve özgürlüğü koşullu olarak kabul etmektedir. Bir kişi ancak İslam dininin şemsiyesi altına girdiği takdirde eşitliğe ve özgürlüğe ulaşabilir. Dolayısıyla İkbal, farklılığı, düşünce ve dilediği gibi yaşama özgürlüğünü, çoğulculuğu önemsizleştirmek ve sıkı ve katı bir

¹²³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 64.

¹²⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 91; *Şarktan Haber*, s. 78; *Ey Şark Kavimleri*, s. 45; *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 70; *İslami Benliğin İçyüzü*, s. 72.

¹²⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 50, 209, 212.

¹²⁶ Muhammed İkbal, *İslami Benliğin İçyüzü*, s. 89-90.

birlik dairesi içinde/bir genel iyi çatısı altında eritmekle hayalini kurduğu insanlığın evrensel birliği projesinin imkanlarını - ki bu birliği ancak İslam sağlayabilirdi ona göre - daha başlangıçta yok etmektedir. Bir başka deyişle, liberal düşünürlerce dile getirilen ve amacı daha çok bireyin hak ve özgürlüklerini öncelemek ve yüceltmek olan 'adilin iyiye önceliği' ilkesini İkbâl'de görmek mümkün değildir. Halbuki "Toplumsal birlik artık, yaygın bir felsefi öğreti veya dinsel mezhep tarafından sunulduğu şekliyle bir iyi anlayışı temeline değil, demokratik bir devlette yurttaşları özgür ve eşit gören anlayışla uyum içindeki bir ortak kamusal adalet anlayışı temeline dayanmalıdır."¹²⁷ Öyleyse bireysel haklar ve özgürlükler, genel bir iyi adına, devlet adına, din adına, dava adına kurban edilemezler. Dolayısıyla her bireyin kendi seçtiği bir dünya görüşü ya da iyi yaşam anlayışına göre yaşama hakkı vardır ve devlet birbirinden farklı iyi yaşam anlayışlarından herhangi birisini öne çıkarmadan veya kayırmadan hepsini eşit biçimde desteklemeli ve dayatma, şiddete meyletme, siyasal eşitlik, özgürlük ve adalet ilkesini zedeleme yoluna gitmediği sürece her birinin özgürce ifadesine ve yaşanmasına izin vermelidir. Herkes kendi iyi yaşam anlayışını özgürce seçme, kamusal alanda ifade edebilme ve dilerse hiçbir dışlanma ve mahrumiyet yaşamadan bir iyi yaşam anlayışını eleştirebilme ve değiştirebilme hakkına sahip olmalıdır.¹²⁸ Kant başkasının haklarına değer vermenin bir ödev olarak görülmesi gerektiğini söyler. Onun ifadesiyle, "Başkalarının haklarına değer vermek ve kutsal sayarak saygı göstermek bizim için bir ödevdir. Bu haklara halel getirilemez ve tecavüz edilemez. Başkalarının haklarını rencide edenin ve ayaklar altına alanın vay haline! Bu haklar onu her bakımdan güven altında tutmalıdır."¹²⁹

Kant ve Mill, yukarıda dile getirdiğimiz türde bir özgürlüğün sözcüsüdür. Kant'ın en büyük arzusu, herkesin özgürlüğünün diğerlerinin özgürlükleriyle uyum içinde olmasını sağlayacak yasalarla, mümkün olan en üst düzeyde özgürlük sağlayacak bir anayasanın hazırlanmasıydı. Kant'ın sözleriyle "İnsanın insan olarak sahip olduğu ve tüm ulusa ait olan anayasanın bir ilkesi olarak özgürlük, aşağıdaki formülle ifade edilebilir. Hiç kimse beni, kendisinin, başkalarının refahına ilişkin görüşlerine uygun biçimde mutlu olmaya zorlayamaz, çünkü herkes mutluluğu, kendisine en uygun olduğunu düşündüğü şekilde arar. Halka karşı cömert ve yardımsever olma prensibiyle kurulan her hükümet, yani pederşahi hükümet, görülebilecek en büyük despotluktur."¹³⁰ Öyleyse devletin amacı, en az sınırlamayla bireylerin hak ve özgürlüklerini korumak ve artırmaktır. Dolayısıyla modern toplumlarda devletin bir iyi anlayışını dayatmaktan vazgeçmesi ve kültürel farklılıkları tanıması bir gerekliliktir. Devlet bireylerin, eylemlerini yönlendirecek olan değerler ve amaçlar üzerinde eleştirel bir yargılamayı yapabilme olanağını herkese tanımış ve

¹²⁷ John Rawls, "Temel Özgürlükler ve Öncelikleri", *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. Andre Berten, Pablo da Silveira, Herve Pourtois, çev. Başak Demir, Murat Develioğlu, . . . , Dost Yay., Ankara 2006, s. 155.

¹²⁸ Andre Berten, Pablo da Silveira, Herve Pourtois (der.), *Liberaller ve Cemaatçiler*, s. 199.

¹²⁹ Immanuel Kant, *Ethica: Etik Üzerine Dersler*, çev. Oğuz Özügül, Pencere Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 224.

¹³⁰ Karl Popper'dan naklen, *Özgürlüğün En Büyük Düşmanı Eşitlik: Yüzyılım Dersi*, çev. Ceyhan Aksoy, Plato Yay., İstanbul 2006, s. 97-98.

güvence altına almış olmalıdır. Will Kymlicka'nın dediği gibi, "Hiçbir şey 'bizim adımıza' belirlenmiş değildir; hiçbir şeyin bizim değer yargımız karşısında bir otoritesi yoktur."¹³¹ Bu durumda "Bir toplum, iyiye dair hiçbir özel anlayışı önceden varsaymayan ilkelere göre kendi kendini yönettiğinde en iyi şekilde düzenlenmiştir."¹³²

İkbal böylesi liberal ve çoğulcu bir demokrasiyi kabule yanaşmayacaktır. Yaratıcılıkla, özerklikle, Tanrının karşısında bile varlıkla donattığı benliği İkbal, çoğulcu bir özgürlükle beslemekten ziyade hayalini kurduğu birlik toplumunun içinde eritirir. Bir anlamda düşünceleriyle hayat verdiği, kendi biricik kaderini kendisi yaratan bireyi yine kendi elleriyle öldürür. Bizlere "Eğer benliğini korumak istiyorsan, kendini cemaat içinde erit."¹³³ diye seslenir. Hatta İkbal'in şu sözleri onun farklılığa ve çoğulculuğa karşıtlığının en açık göstergesidir: "Toplumun düşüncesi bir olmalı. Savundukları davaları da bir olmalı. Onun özündeki cazibe aynı olmalı. Güzel ve çirkinini değerlendirme ölçüsü aynı olmalı. . . Biz bir sadağın parlak oklarıyız. Görünüşümüz bir, görüşümüz bir, düşünüşümüz bir."¹³⁴ İkbal'e göre İslam'ın otoritesi ve çıkarı her zaman bireylerin otoritesi ve çıkarından üstündür ve öndedir.¹³⁵ Bu durumda, "Ferdin, Müslüman cemaatin canlı, yaşayan bir mensubu olabilmesi için, dini ilkeye şeksiz şüphesiz ve şartsız inanmasının ötesinde ve yanısıra, Müslüman fert, bir de, İslam kültürünü hakkıyla özümsemek zorundadır."¹³⁶ Sonuç olarak "Bir Müslüman, İslam şeriatına mugayir ya da İslam hukukuna aykırı olmadığı sürece, istediği her şeyi yapmakta hürdür."¹³⁷ Burada insanın aklına ister istemez şu soru takılıyor: İnsanın kendi kaderini belirlemesi kendi elinde ama ya fıkıh ehlinin hükümlerinden farklı bir yorumla, belki kendi yorumuyla ve eleştirel düşünceleriyle - düşünce hürriyeti yok mu acaba? - muamelede bulunmak ve yaşamak isterse ya da bir başka dini seçmek isterse özgürlüğü nerede bulabilecek? İslam hukukunun gereğince infaz mı edilmeli ki? Ya da başörtüsünü kendi düşünce ve yorumu neticesinde veya bir başka modernist müçtehidin içtihadına dayanarak dinin bir emri olarak görmeyen bir Müslüman kadın dışlanmalı, yerilmeli ve ona baskı mı yapılmalıdır acaba? İslam'ın bir bireyin hayatının neredeyse her ayrıntısını belirleyen ve sınırlayan yapıda bir din olduğu hepimizce bilinmektedir. Bu durumda insan, istediği her şeyi yapmakta nasıl hür olabilir? İkbal'in yazdıklarına bakacak olursak o, birliği bozacak düşünce ve yorum farklılıklarına hiçbir biçimde sıcak bakmaz. Sırf bu yüzden dini mezheplere, akımlara lanet okur.¹³⁸

¹³¹ Will Kymlicka, "Yükümsüz Özne", *Liberaller ve Cemaatçiler*, s. 229.

¹³² Michael Sandel, "Usuli Cumhuriyet ve Yükümsüz Ben", *Liberaller ve Cemaatçiler*, s. 214.

¹³³ Muhammed İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 17.

¹³⁴ Muhammed İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 25.

¹³⁵ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 76.

¹³⁶ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 89.

¹³⁷ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 16.

¹³⁸ Muhammed İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 80, 91; *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 66.

Ayrıca, Prof. Dr. Ahmet Arslan'ın işaret ettiği gibi, temel insan hakları konusunda kadınla erkek, Müslüman olanla olmayan, köle ile hür arasında hukuki statü bakımından bazı ayrımlar kabul eden geleneksel İslam öğretisinin kimi problemleri olduğu gizlenmemelidir. "Eğer insan haklarından insanın insan olmak bakımından değerli olduğunu, insan olmanın iyi, hatta en büyük iyilik olduğu, dolayısıyla insan olmanın her türlü değer kaynağı olan en yüksek değer olduğu, bu insan olma değerinin, bu değeri tanınması gereken herkese, diğer insanlara, özellikle topluma, onlardan meşru olarak bir şeyler isteme hakkını verdiği, işte bu meşru ve haklı isteklerin, taleplerin konusu olan şeylere de insan hakları denebileceğini kastediyorsak Kuran'da bu anlamda insan haklarından bahsetmenin pek imkanı olmadığını söylemeliyiz. Çünkü Kuran'a göre, bütün diğer varlıklar gibi insan da varlığının değerini Tanrının yarattığı olmasından alır. Yani insan olmak kendi başına bir iç veya bağımsız değer değildir. . . Buna paralel olarak, Kuran'a göre insan olmak insanın bir takım haklara liyakatini veya hakkını ifade etmekten çok bir takım görevlere mükellefiyetlerini içerir."¹³⁹

Sonuç olarak, İktbal'in güçlü ve kendi ışığıyla aydınlanan bireylerden oluşan bir birlik toplumu projesi paradokslarla, çelişkilerle doludur; sağlam ve analitik bir çözümlenme ve temellendirmeden yoksundur. Bu yüzden de başarısızdır. Başarısızlığının gerisinde tutarlılık kaygısını önemsizleştiren ya da göz ardı ettiren siyasi arzusu vardır. Eklektik bir düşünce geliştirmiş olmasının gerisinde de bu arzu yatmaktadır. "Kendine iyice bak ve tanı. Sen bir güneşsin, başka yıldızların ışığıyla aydınlanma. . . Kendi içine yabancıları sokma" diyen İktbal'in kendisi ne yazık ki başka yıldızların ışığıyla aydınlanmış ve en kritik görüşlerini Batılı fikir ve kavramlarla örerek kendi içine yabancıları sokmuştur!

Her şeyden önemlisi, İktbal'in çokça esinlendiği ve etkilendiği Nietzsche hayatın özünün değer koymak olduğunu söylüyor ve kendi değerlerini kudretini artırma doğrultusunda kendisi yaratan, değerini kendisinde bulan, değerlerini başkalarına göre belirleyerek tepkisel bir yaşantı sürmekten uzak olan özgür ruhlu bir efendi ahlakını övüyordu. Köle ahlakına sahip olanlar ise güçsüzlükleri, zayıflıkları nedeniyle güçlülere karşı sinsice, şeytansı bir bekleyişle kıskançlık duyar, onlardan nefret eder ve onlara karşı hınçla dolar. Kendilerinde değer bulamadıkları ve otantik bir benlik geliştiremedikleri için köle ahlakına sahip olanların tek amacı zayıflıklarını, acizyetlerini en yüce erdemler haline getirmelerine imkan verecek kudretli bir Tanrı ve mutlak bir hakikat düzeni yaratmak ve böylelikle güçlüleri boyunduruk altına alarak hınç duygularını tatmin etmektir.¹⁴⁰ İktbal, hayatın her alanını belirleyen, daha çok tek düşüncenin/tek yorumun hükmedici ve baskılayıcı/dışlayıcı gücüne yaslanarak inananları tektipleştirmeye meyleden ve böylece inananları kendi değerini yaratmaktan aciz bırakan bir verili ve ezeli kurallar manzumesine ve hakikatler bütününe/şeriata teslimiyeti talep etmekle kartallarla aynı doğadan efendi ahlakına

¹³⁹ Prof. Dr. Ahmet Arslan, *İslam, Demokrasi ve Türkiye*, Vadi Yay., Ankara 1999, s. 96, 163.

¹⁴⁰ Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü*, çev. Prof. Dr. Ahmet İnam, Yorum Yay., İstanbul 2001, s. 29 vd., 34-46.

sahip bir bireyin doğmasını engellemiştir. Çünkü Nietzsche'nin soylu ahlakına sahip bireyi, mutlak hakikat söyleminin özgürlüğün en büyük düşmanı olduğunun ve bu söylemin çilecilikle aynı amacı taşıyan bir köle ahlakını yarattığının bilincindedir.¹⁴¹ Güçlü Batıya karşıtlıktan beslenerek - ama Batılı fikirlerle - değerlerini/kartal mizaçlı İslami benliği yaratan ve Batı da dahil olmak üzere tüm dünya insanlarını içine alacak evrensel bir insanlık birliği projesini hayata geçirmeye çalışarak bir ihtimal güçlü Batıyı dize getirmeyi amaçlayan İkbâl, Nietzsche'nin gözüyle baktığımızda, efendi ahlakından oldukça uzak düşmektedir.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Ahmet, *İslam, Demokrasi ve Türkiye*, Vadi Yay., Ankara 1999
- AYDIN, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 7. Baskı, İzmir 1999
- ENGİNEER, Asghar Ali, "Iqbal's Reconstruction of Religious Thought in Islam": A Critical Appraisal", *Social Scientist*, Vol. 8, No. 8, (March 1980)
- İKBAL, Muhammed, *Cavidname*, çev. Halil Toker, Kaknüs Yay., 2. Baskı, İstanbul 2008
- İKBAL, Muhammed, *Ey Şark Kavimleri*, çev. Ahmet Metin Şahin, Irmak Yay., İstanbul 2007
- İKBAL, Muhammed, *İslam Düşüncesi*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012
- İKBAL, Muhammed, *İslam Toplumunun Yapısı*, çev. Dr. Ali Yüksel, Beka Yay., İstanbul 2011
- İKBAL, Muhammed, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Dr. N. Ahmet Asrar, Birleşik Yay., 2. Baskı, İstanbul
- İKBAL, Muhammed, *İslami Benliğin İcyüzü*, çev. Ali Yüksel, Hece Yay., Ankara 2007
- İKBAL, Muhammed, *Mektuplar*, çev. Halil Toker, Kaknüs Yay., İstanbul 2002
- İKBAL, Muhammed, *Şarktan Haber*, Haz. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yay., İstanbul 2006
- İKBAL, Muhammed, *Yansımalar*, çev. Halil Toker, Kaknüs Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007
- KANT, Immanuel, *Ethica: Etik Üzerine Dersler*, çev. Oğuz Özügül, Pencere Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007

¹⁴¹ Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü*, s. 145-151.

- KAYANİ, Muhammed Han, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İqbal*, İz Yay., İstanbul 2002
- KYMLICKA, Will, "Yükümsüz Özne", *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. Andre Berten, Pablo da Silveira, Herve Pourtois, çev. Başak Demir, Murat Develioğlu, . . . , Dost Yay., Ankara 2006.
- MASUD, Muhammed Khalid, "Iqbal's Approach to Islamic Theology of Modernity", *Al-Hikmat*, Vol. 27 (2007)
- NIETZSCHE Friedrich, *Ahlakın Soykütüğü*, çev. Prof. Dr. Ahmet İnam, Yorum Yay., İstanbul 2001
- POPPER, Karl, *Özgürlüğün En Büyük Düşmanı Eşitlik: Yüzyılın Dersi*, çev. Ceyhan Aksoy, Plato Yay., İstanbul 2006
- RAHMAN, Fazlur, "The Impact of Modernity of Islam", *Islamic Studies*, Vol. 5, No. 2 (June 1966)
- RAWLS, John, "Temel Özgürlükler ve Öncelikleri", *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. Andre Berten, Pablo da Silveira, Herve Pourtois, çev. Başak Demir, Murat Develioğlu, . . . , Dost Yay., Ankara 2006
- SANDEL, Michael, "Usuli Cumhuriyet ve Yükümsüz Ben", *Liberaller ve Cemaatçiler*, der. Andre Berten, Pablo da Silveira, Herve Pourtois, çev. Başak Demir, Murat Develioğlu, . . . , Dost Yay., Ankara 2006
- WEBB, Adam K., "The Countermodern Moment: A World-Historical Perspective on the Thought of Rabindranath Tagore, Muhammed Iqbal, and Liang Shuming", *Journal of World History*, Vol. 19, No. (June 2008)